

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs.mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदमावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति स्मृता विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. सप्टेंबर १८८३. अंक ३.

हे मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिले

किंमत ८ आणे.

पौंच.

सन १८८२ पैकीं.

श्री० रा० गो० ना० रिसबुड ... ४	रा० रा० ना० बा० गोडबोले ... १३६२
रा० ब० नो० ज० कीर्तने ... ४	” ” स० प्र० ताडके ... ४
रा० रा० छ० ब० गोडबोले ... ४६६	” ” ज० मो० पिंगळे ... ४६६

सन १८८३ पैकीं.

श्री० रा० पत अमात्य साहेब संस्थान	रा० रा० ना० बा० गोडबोले ... ६१३
बावडा ... ५६८	” ” से० ने० ला० मुरुड ... ४६६
रा० ब० नो० ज० कीर्तने ... ४	” ” प० बा० गोडबोले ... ४६६
” ” आ० स० बर्वे ... ४६६	” ” स० पा० घोटसकर ... ४६६
” ” रा० वि० पुणेकर ... ४६६	” ” ज० म० गुजर ... ४६६
” ” ग० छ० भाटवडेकर ... ४६६	” ” से० ने० ला० एंडोल ... ४६६
” ” ना० ब० जोगळेकर ... ५६८	” ” ज० मो० पिंगळे ... ४६६
रा० सा० ये० मो० केळकर ... ४६६	” ” बा० ना० शिंदे ... ४६६
” ” वि० ना० मंडलीक ... ४	” ” त्रि० ग० खांडेकर ... ४६६
रा० रा० छ० ब० गोडबोले ... ४६६	” ” से० ने० ला० इंदूर ... ४६६

“वि० वि०. आपला सन १८८३ चा आठवा अंक वाचीत असतां ‘पत्रे व यादीचे’ सदरांत पान १२९ येथें “शकून पोत्याबदल” टाप ९१ मध्ये ही एक प्रकारची पट्टी असावी असे लिहिले आहे. परंतु याचा प्रकार माझे पाहण्यांत असलेला आपणास कळवितों. दसऱ्याचे दिवशीं कमाक्सदार (मामलेदार) शमीपूजन करून परतले म्हणजे कचेरींत येऊन सरकारी गादीजवळ बसून जमींदार अथवा ज्यांचेकडे गांवची वहिवाट असेल त्यांकडून एक रुपयापासून अधिक कितीही असोत शकुनार्थ सरकार पोत्यास जमा करून घ्यावे, आणि हे रुपये एकंदर गांवचे जमाबंदींत मजुरा द्यावे, अशी वहिवाट अजूनही राज-धर्नीत कोठे कोठे आहे. तेव्हां पुरातन वहिवाटही गांवचा वसूल म्हणजे । १, त्याच्या प्रारंभास सदर शकून* हे नांव आहे. लोभ असावा हे विनंती.

ग्वालहेर, ता० १ आगस्ट सन १८८३.”

लक्ष्मण रघुनाथ महाजन उंडनगांवकर.

* दसऱ्याचा मुहूर्त.

* * वरील माहिती दिल्याबद्दल आम्ही रा० रा० उंडनगांवकर यांचे आभारी आहो.

का० सं० प्र०.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर.....	४१-४८
पत्रें, यादि वंगरे	१३७-१४४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत —किष्किधाकांड—भीमरूपिस्तोत्रें ..	११३-१२०
मोरोपंतकृत —गंगावकिली—उपसंहार—अनुक्रमणिका ..	२३७-२४२

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्-	१४९-१५६
पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम्	३३-४०

कान्होजी भोंसले यांजला समागमें घेतले व राणोजी भोंसले याजला सरकारची सनद सांगीती भोंसले दिल्लीत कामास आल्यावर त्रेचाळीस माहलांची करून दिली होती व सेनासाहेबाकडून सत्तावीस महाल सेनासुभापैकी राणोजी भोंसले यांजकडे ठेविले. त्रेचाळीस महालांपैकी काली भीत मलाड हे सरकार हंडिया प्रांत खानदेश येथील राणोजी भोंसले यांचे नावे करून दिले होते त्यांसहित त्याजला देऊन गोंडवण प्रांती येण्याचा निश्चय केला; आणि सरकारची आज्ञा घेऊन निघोन आले.

नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा यांनी फौजेची तयारी करून फसली सन ११५५ साली बंगाल्यांत जाण्याचा निश्चय केला. साताऱ्याहून येते वेळेस राजेश्रींनी प्रसन्न होऊन सरदेशमुखीचे बाबदाची व मोकाशाची गोंडवणशाही तहत कटक याची माफी करून दिली. तेथून नागपूर व देवगड प्रांती येऊन राहिले, तरी बुघाणशाह व अकबरशाह यांचा अपसांत खिसा होऊन अकबरशाह निघोन बराडांत असफजहाकडे गेले होते तेथे सेनासाहेबांनी त्याचे बचर्चीर्तनेवाल्यास इषारा करून खाण्यांत जहर घालून दगा करविला, याजमुळे तो दगा होऊन मृत्यु पावला, सबब त्याजपैकी हिस्सा होता तो रघोजीबोवांस संतोषांनी बुघाणशा राजे यांनी संवत् १७९९चे साली दिला.

व बंगाल्यांत स्वारी [करण्यासाठी] सन ११५३चे साली भास्कर राम यांची रवानगी करून दिली. समागमें तीस हजार फौज दिली. त्यांनी जाऊन रतनपूर प्रांत छत्तीसगड चालते स्वारींनी लढाई करून किल्ला घेतला. लोक फार जायां जखमी झाले. रघुनाथसिंग राजे यांजला स्थापित केले. त्यांनी आपले तर्फेनी कल्याणगीर गोसाई त्या कार्मी ठेविले. नंतर बंगाल्यांत भास्करपंत गेले तिकडे उपद्रव भारी देऊन प्रांत लुटून टाकिला. मुखूख ताराण करून माघारे नागपुरास आले त्या उपरी रघोजीबोवा साहेबांनी तयारी करून निघाले. समागमें भास्करराम, व गिरमाजी खंडेराव, नरोजी जाचक, रघोजी करांडे मोहनसिंग सरकारचे लेंकवले, मीर हबिब नावे सरदार मकसुदाबाद प्रांताचा आल्या होता तो, व तमाम मन्हाठे मंडळी आदीकरून बरोबर घेतले. थोडेसे जमावानिशी तुलजो राम याजला गोंडवणचे बंदोबस्तास ठेविले आणि आपण ही बरोबर चंद्रपुराकडे गेले.

गणेशराव ठाकूर पासवान खिजमतगार कारभारी होते त्यांनी प्राचीन दिवाण

८९. अब तयार करणारा.

१०. लेखांक २ पृ. १ ओळ ३४
पहा. भास्करपंत कोल्हटकर हे ब्राह्मण

वीरमालेंतील एक तेजस्वी व प्रतापशाली मणि होत.

तिमाजी सखदेव दूर करून महादेव बैद्य केले. ते काहीं एक दिवस तेथें कारभार करीत होते. त्यांजवर दंगा भारी करून पठान मिळोन त्यांचे घरावर चालून गेले. हें पासवान यांनी पाहून महादेव बैद्य झरपटीत गेले. तेथें मारले गेले. असा अविवेकी कारभार पाहून तिमाजी सखदेव बाबासाहेबाकडे मिळोन बाबासाहेबांनी त्यांजवर प्रेम करून फितुराचे पोटी किळ्या चंद्रपूरचा घेतला. निळकंठराव राजे, चांद्याचे, बाबासाहेबांस येऊन भेटले. तह करून देवगाडवाल्याप्रमाणें घोरोबा राहून बालेकिल्ल्यांत महालांत ठेविले. लाल दरवाजा बालेकिल्ल्याचा त्यांजवर अवरंगाबादकर, नबाब असफजाचे बत्तरची खाव्यावर दरोगे, त्यांशीं फितुर बाबासाहेबीं करून अकबरशाहा देवगाडकर राजे नबाबाकडे गेले होते त्यांचे खाव्यांत जहर घालून मारले. हें कर्म दरोगे यांचे नबाबास समजल्या वरून तेथून दरोगे निघून इकडे आले. त्यांस बाबासाहेबीं भांदक जाहागीर दिले. चंद्रपुरापासून १२ कोसांवर आहे. वारा हजारांचा परगणा सुटी सनद करून दिली. वंशपरंपरेने चालेल असें करून देऊन चंद्रपूरची किल्लेदारी दिली. लालदरवाज्यावर बालेकिल्ल्यावर ठेविले. शिवाजी केशव टाळकुटे यांस ४ हजार फौजेनिशीं किळ्या शहर पन्नांत घुटाले तळ्यावर लावणी करून होते. असा बंदोबस्त राहून बाबा साहेब निघोन बंगाल्याकडे गेले. इतनपुरी मोहनसिंग भोंसले यांजला स्थापित केले आणि आपण पुढें जाऊन भास्करपंत यांजला बंगाल्याचे सरहद्दीत मेदिनीपुरावर ठेवून आपण मकसुदाबादीं जाऊन मोठा उपद्रव [करून] मुलखाची तसनमी करून जगतशेठाची कोठी लुटली व अल्लाबिर्दखान मोहबतजंग यांस तीन कोड रुपये मागितले. त्या प्रसंगी नबाब अल्लाबिर्दखान मोहबतसिंग याजला दुसरेकडील शह होता सबब कार्य होऊन, याशीं वकिलाचे हातीं जादीकडील दिवस घेतले. पुढें त्याची मुसकिलीची मसलत आटोपली.

यानंतर नबाब अल्लाबिर्दखान मोहबतजंग यांनी आपले जागीं मसलत केली की, “ हिंदुस्थानांतून बाळाजी बाजीराव पेशवे, संवत् १८०० सालीं गढे मंडळ्याचे सुमारे येऊन लढाई करून मंडळ्यांत ठाणें बसवून पुढें गयेचे सुमारे आले आहेत, त्यांशीं संधान करून आपण पारपत्य यांचे करावे.” याचे अगोदरच बाबा साहेबांनी जागोजागी खंडण्या घेत गेयेस जाऊन अंमल नऊ दिवस केला. गयावर्जनही केले. नंतर अल्लाबिर्दखान मोहबतजंग यांचे संधान, पंतप्रधानाकडे गेल्यावरून, पंतप्रधान यांनी भोंसले सेनासाहेब यांस

११. ही गोष्ट शके १९६४ सन ११५२ | यांची शकावली 'पृष्ठ ८ पहा.
सालीं झाली असें दिसते. ' पंतप्रधान

खर्चास मागितलें त्याजवरून उभयतांचे चित्तांत विकल्प येऊन लढाई परस्पर फौजेची झाली. बंगाली फसली सन् ११५७ साली सेनासाहेबांची शिकस्ती होऊन, तसेच सारे फौजेसहित साताऱ्यास गेले आणि मेदिनीपुरावर भास्करपंत होते त्यांजला पत्रे पाठविली त्यावरून पंतप्रधान [?] नागपुरास आले. मार्गातून बाळाजीपंत पेशवे काशोकडून बुंदेलखंडांतून येऊन साताऱ्यास पोहोचले. ते वर्तमान राजश्रीस समजण्यांत आले कीं, सेनासाहेबांचा यांनीं बहुत खराबा केला. त्याजवरून राजेश्रीची मर्जी यांजवर गेली. आमचे आप, थोर माणसाचे मुलखांत जाण्यास लढाई करण्यास कारण काय ? ह्मणोन पेशवे यांला नऊ महिने खराब केले. आणि भोंसले सेनासाहेब यांजला बहुमान वस्त्रे देऊन, आज्ञा दिली कीं, “आपल्या मुलखांत जाऊन बंदोबस्त राखावा.” असे आज्ञेप्रमाणे सेनासाहेब आपले मुलखांत आले आणि भास्करपंत यांची रवानगी बाबा साहेबांनीं पुन्हा बंगाल्यांत केली. पटण्या प्रांतीं पोहचून फार गर्दी यांणीं केली. मुलखांत उपद्रव फार भारी होऊं लागला. हे नबाब अल्लाबिर्दीखान मोहबतजंग यांनीं मनास आणून भास्करपंतास भेटीचा पैगम केला. आणि भेटीचा योग घडविला. दोन्ही फौजेचे दरम्यान डेरे देऊन भेट करविली. तेथे भास्करपंत यांला थोर थोर सरदारांसहित यावे ह्मणून बोलाविलें, याजवरून हेही गेले. तेनावे कापून डेरे पाडून दिले. दग्याचे पोटी भास्करपंत सरदारांसहित बुडविले.

सन् ११५८ फसली. फौज लुटून टाकिली हे वर्तमान सेनासाहेबांस समजल्या वरून नबाब अल्लाबिर्दीखान यांचे पारपत्य करणे जरूर यास्तव तयारी करून बंगाल्याकडे स्वारी निघाली. ते समयी बाराभाटीच्या किल्ल्यांत व कटकचे

१२. तेंबच्या दोऱ्या.

१३. ह्या सरदारांचीं नांवे पांचव्या बखरींत तुणजे (उ) बखरींत दिली आहेत तीं:—

१. भास्करपंत २. आलिकरवाल ३. यशवंतराव गुजर ४. नीलकंठराव मोहिते ५. दाजीबा भोंसले ६. बाबूजी महाडीक ७. शाहगुहदखा ८. मनाजी भोंसले ९. नारायण भोंसले १०. संभाजी भोंसले ११. कृष्णदाव निंबाळकर १२. बापूजी कदम १३. श्रीपतराव मेहकर १४. व्यंकटकराव भाऊ १५. दाजीबा पाठणकर १६. बळवंतराव शिर्के १७. गोविन्दराव शेलूकर १८. सठवाजी आधव १९. शिवाजी जामदार २०. सुभा-

सजीराव २१. बाना बक्षी. २२. जोतिबा कारभारी. या गोष्टीच्या संबंधानें (अ) बखरींत पुढील लेख आहे:—“फौजेची जखरी पाहून भास्करपंताशीं स्नेहभावाचा संदर्प लावून, इनाम देऊन, भेटीचा पैगाम करून [जाफतीचे बहाण्यानें] फौजेचे दरम्यान डेरे देऊन, त्या डेऱ्यांत दग्यानें लोक बसवून पंतास भेटीस आणिलें. डेऱ्याचे तनावे कापून डेरे खाली लोटून मारिलें. ते वेळेस पंताकडील मोठमोठी माणसे कामास आलीं.”

१४. लेखांक २ पृष्ठ १०-११ ह्यांत भास्करपंताविषयी बराच मजकूर आहे

सुभ्याचे काम, याजवर नबाब अल्लाबर्दीखान मोहबतजंग याजकडून, दुलुभराम होते. त्यांशी संदर्प करून तह करण्याकरितां बोलावूं पाठविलें. त्याजवरून दुलुभराम भेटीस आले. त्यांजला यांनीं कैद केलें आणि अबदुल अज्जी किल्लेदार याजवर कोसीस फार केली. याजवरून त्यांनीं आपलें तेंलबेचा ऐवज घेऊन किल्ला खालीं करून स्वाधीन करून दिला. आपण निघोन गेला. दुलुभराम कैदेत होता, त्याजला सावकारांनीं तीन लक्ष रुपये देऊन कैदेतून सोडविलें.

सन ११५८ फसलीचे सालीं छावणी बिरभोजीं नामें जागा सहश्रावाचे मकसुदाबादेचे दरम्यान होती, तेथें छावणी केली; तेथून बादबरसात निघोन सहश्राववाले पठाण सामील करून घेतले. ते कटवा नामें जागा आहे तेथें मिरजाफरखान नामें अल्लाबर्दीखानाकडून सरदार होता त्यांशीं लढाई होऊन रघोजी भोंसले यांची शिकस्ती झाली. तेव्हां मीरहबीब नामें सरदार सेनासाहेबांपाशीं होता. त्यानें सल्ला दिली कीं, पुन्हा सांवर धरून मकसुदाबादेवर जाऊन त्याजवर फौजेचा समेट करून दुसरे मार्गानें मकसुदाबादेस गेले. त्यांचे पिछ्यावर अल्लाबर्दीखान मोहबतजंग याजकडून फौजा जाऊन लढाई झाली. इतक्यांत वर्तमान आलें कीं, रघुनाथसिंग नामें दिवाण गोंडाराजाकडील बदलून आहे व गोंडाचा उपद्रव देवगाड प्रांतीं ज्यास्त झाला." याजवरून माघारें आले. ते वेळेस कटवाचे सरहद्दीवर जमाव व सरदार येऊन किल्ला नहोजी जाचक याचे स्वाधीन केला. त्या मुलखीं शिव भट साठे ठेवून आले. गोंडाच्या पारिपत्यास फौजा पाठविल्या, आणि आपण जार्तानें माघार येऊन रघुनाथसिंगाचें पारिपत्य करून, पौटनसावंगीचे मुक्कामीं गोंडाचे पारिपत्य करून गोंडास पेवांत घालून जालून मारलें आणि चंद्रपुराकडे गेले. वारण चंद्रपुरी फंद जाहला. चंद्रपूरकर राजाचे शिपायी गोंड व खंडाईत पिछेन बडवाई करामाळे तळें इकडील मजबूद होते व पठाण पुऱ्याकडील पठाण असा १० हजारांचा जमाव करून किल्याचे लालदरवाज्यावर आले. हे किल्लेदार यांणीं लढाई करून तिरंदाजी फार केली. शंभर दीडशें माणसें मारलीं. जमाव जारी, तेव्हां किल्लेदारास धरून हस्तगत केला. मग शिवाजीपंतार आले. शिवाजीपंत रामनवमीची कथा करीत होते. तंवही [धांस] भाली तसेंच बिनहाल घोडे मैदानाचे, दरवाज्यानें बाहेर पडाले त्यादिवसासून

१५. कोशीस=पक्षपात. रा० व्य० कोश
श्लोक २६५.

१६. तलब=आकर्षण. रा० व्य०
को० श्लोक २६६.

१७. हें स्थळ बिरभुवन असेल. ले-
खांक २ पृष्ठ १ पहा.

१८. लेखांक २ पृष्ठ १० टीप ३ पहा.

शिर्गोजी टाळकुटे [यांस] “बोडखे” नांव पडलें. गोंडांनीं ठाणें घेऊन नीलकंठ-
शाहा बळकावून होते. मग बाबासाहेब साताऱ्याहून तसेंच चंद्रपुरावर जाऊन
तिमाजी सखेदेव बाहेरच होते यांचे विद्यमानें किल्ला घेतला. नीलकंठशाहा
राजा काढून बल्लाळपुरास पाठविला. बल्लाळपूर राजास दिलें. नीलकंठ-
शाहा तेथें येऊन खंडाईत बडवाईक [?] काहीं नागपुरास चाकर ठेवून आणिले
ते उमरेड दरवाज्यावर जागा दिली. बाहेर केशवराव बडवाईक त्यांचे भाऊ
उमाजी बडवाईक काहीं एक दिवस तेथें राहिलें. कृष्णाजी नारायण सुभा
चंदपुरी स्थापिला. कहाडे ब्राम्हण साताऱ्याचे राहणार त्यांचे स्वाधीनही
किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवून सेनासाहेब नागपुरास आले.

जानोजी भोंसले यां समागमे सन ११५८चे सालीं तुलंजो राम देऊन फौजे-
सुद्धा बंगाल्यांत रवाना केले. तशांत अल्लावर्दीखान मोहबतजंग यांनीं
मिरजाफरखान याजला विदा केलें आणि सांगितलें कीं “कटकांत ठाणें
रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचें आहे. व कटक हें सरहद्दीवर त्यांज-
कडील जमीयत आहे त्यास जमीयतीचें पारिपत्य करावें. ठाणें ध्यावें.” त्याजव-
रून त्यांनीं येऊन लढाई फौजेशीं घेतली. इतक्यांत मिरजाफरखान याजला
समजलें कीं, रघोजी भोंसले याचे चिरंजीव जानोजी भोंसले व मीरहबीब नामें
सरदार याशिवाय ब्राह्मण कहाडे सरदार जमीयतीनिशीं भारी जमाव आला आहे.
असें ऐकून मीरजाफरखान ठाळा देऊन, बरद्वानाचे मार्गानें निघून गेला; ते
समयीं जानोजी भोंसले जमावासहित जाऊन पोहोचले. त्यांनीं पहिलीं ठाणीं
कायम होती त्यांचा बंदोबस्त करून, पुढें मकसुदाबाद प्रांतीं उपद्रव केला.
तिकडील लोक बहुत बेजार झाले. हमेषा उपद्रव बारगीर लोकांचा होऊं लागला,
म्हणून अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडे रयत लोकांची फिर्याद बहुत गेली.
याजवरून अल्लावर्दीखान यांनीं ऐकून रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांकडे
वकील पाठविला. त्यांनीं बाबा साहेबांस नागपुरांत भेटून खंडणीचा वगैरे
विचार बोलण्यांत आणिला. तेव्हां सेनासाहेबांनीं उत्तर केलें जे, “जेव्हां क्रोड
रुपये खर्चास देऊन बहुत फौजा पाठविल्या तेव्हां तुम्ही खंडणीचा ऐवज देणार,
त्यांतही दगाबाजी करणार, तुमचा विश्वास काय ? भास्करपंताचा तुमचा मोबदला
घेणें जरूर आहे.” वकीलानें उत्तर केलें कीं, “शालें तें समर्थ. भास्करपंताचा
निराळा मुलूख तोडून देतो तेथें तुमचें स्वस्थान आहे त्या मोबदला मुलूखाशीं
आमनाही मुलुख लागून आहे. अशी मातबर जागा पातशाही आहे.” असें

१ .. हे रघोजी बरोबर आले. पृष्ठ ३४ पहा.

१००. रघोजी बरोबर आलेल्या सरदा-
रपैकीं एक. पृष्ठ ३४ पहा.

नाना प्रकारे समनावून कटक प्रांत वेढासा देऊन तह ठरविला. शिवाय दोन वर्षांची खंडगी राहिली ती २५ लक्ष नगदी द्यावे याप्रमाणे सिद्धांत झाला. तेव्हां नबाब अल्लाबदीखान मोहबतजंग याचे पत्राचे उत्तर लिहिण्यास, फारशी-नवीस बाबासाहेबाचा मुनशी चिटकोपंत खुबमत लिहिणार यास बोलावून, नाब तयार करविले.

ते वकीलाचे विचारास मसुदा न आला तेव्हां भाऊसिंगलाल बुढाणशाहाचे बक्षी बहुत हुशार मातबर त्याजला बाबासाहेबांनी बोलाविले. आज्ञा केली, कीं “तुमच्या येथे कोणी फारशीनवीस असल्यास आणवावे;” त्यांनीं विनंती केली, कीं, “आमचे ज्ञातींत कोणी नाहीं. परंतु राजेसाहेबांचे पदरीं एक ब्राह्मण अळजपुराकडील कोणी एक दिवस आम्हांजवळ होता तो आमचे पाहण्यांत आहे. लिहिण्यांत चांगला आहे. आम्हांपासोन राजेसाहेबांनीं फारशी पढविण्यास नेला आहे. त्याचा १० रुपये दरमहा कराराने ठेविला आहे.” त्याज-वरून बाबासाहेबांनीं राजाकडेस निरोप सांगून पाठविला कीं, “तुम्हांजवळ फारशीनवीस ब्राह्मण आहे त्याजला इकडेस पाठवून द्यावे” तेव्हां भवानीपंत मुनशी यास पाठविले. त्यानें बाबासाहेबांचे मर्जीनुरूप मसुदे लिहिले. तेव्हां वकीलकडे तसेच मसुदे देऊन पाठविले. ते पाहून वकील खूष झाला. दोन हजार रुपये बक्षीस पंतमशारानिळे यांस दिले. तेथून सेनासाहेबांनीं सुद्धा आपले तर्फेनें १०० रुपये बक्षीस दिले. तसेच पंत निघून राजे बुढाणशाहापाशीं आले यांणीही शंभर रुपये यांस इनाम दिले. बाबासाहेबांस राजे याणीं सांगून पाठविले “पसंत असल्यास ठेवून घ्यावे.” असा मजकूर समजण्यांत आला तेव्हां साहेबीं सांगून पाठविले कीं, “माणूस काबील आहे, तुमचे मर्जीस असल्यास बहुत चांगले आहे.” आपले नेव्हांपासून ठेविले ते दिवसापासून राजाकडील निरोप बाबासाहेबाकडे आणीत जावा, व उत्तरे नेत जावीं, असे काहीं एक दिवस जानोजीबोवापर्यंत चालले.

तिकडेस बंगाल्यांत पत्रे अल्लाबदी मोहबतजंग याजकडे गेली. तह पक्का ठरला. जानोजी भोंसले याजला लिहून पाठविले कीं, नबाब अल्लाबदीखान मोहबतजंग याजला पत्रे लिहिलीं आहेत. त्याप्रमाणे बंदोबस्त करावा. त्याप्रमाणे जानोजीबोवांनीं तिकडील बंदोबस्त ठेविला. हें ऐकून बोवासाहेब फार संतोषी झाले, आणि सातात्यास राजदर्शनास गेले. राजश्रींची कृपा बाबासाहेबांवर फार विशेष झाली.

यांचे जाण्याचे पूर्वी बाबासाहेबांचे चिरंजीव मुधोजी भोंसले देउरांत होते. तेथून सातात्यास राजश्रींकडे येणें झालें. गोविंदराव चिटणवीस यांजकडेस

ही तसेच राजे फत्तेसिंग भोंसले यांजपाशीं बहिवाट व राजश्रींचे धाकटे राणीचे चुलत बहिणीचे लेंक त्याजला त्याणीं राजश्रीही लोभ विशेष करून होते. त्या प्रसंगीं गोविंदराव चिटणवीस यांचे विद्यमाने विचार ठरला व गांवांतही झाले कीं, राजश्री दत्तक साळीचे* लेकास घेतात. ते समयी आईसाहेबांनीं ऐकून राजश्रीस आज्ञा केली कीं, तुम्ही मूल दत्तक हा घेतां. त्याणीं विनंती केली जे, वंशांत कोणी नाहीं. आपले आपाचा मूल चांगला आहे म्हणोन हा विचार ठेरावला आहे. राजश्रींचें उत्तर असे ऐकून आईसाहेबांस राग आला आणि बोलल्या, जे तुम्हांस भवानीचा वर आहे तो लटका कसा होईल ? तुमचा प्रत्यक्ष वंश असतां हा दत्तक कशास पाहिजे." राजश्रींनीं ऐकिलें होतें कीं, आई साहेबांनीं नातु लपवून ठेविला खोटा नाहीं तो खरा आहे.—मग राजश्रींनीं दत्तक घेणें राहविलें. तेव्हां मुधोजी भोंसले वय लहान, परंतु शाहणें फार, जिवास खिन्नता फार केली. बोवासाहेबांची अनास्था, त्यांत सर्व मुत्सद्दी यांचे येथें जाणें येणें, त्याचा रस ठेविला असतां बंदावस्त प्रतिनीधी याणीं, मुधोजी बोवाचें सभाधान करून व्हांवी स्वारांनिशीं पालखी वगैरे बहुमानांनीं ठेविले. नंतर कांहींएक दिवस होते. तेथें धाकटे राणीपाशीं काशीराम लक्ष्मण प्रभु फडणविशींचे कामावर खास देवडीवर होते. राणीसाहेब मुधोजीबोवांची मावशी, यामुळें काशीबाचा स्नेह फार, वाळखही फार होती. पेशजा त्यांचे चुलत बंधू नरसिंगराव भवानी प्रभु याजला रघोजी बोवांनीं सेनासाहेबांचें पद प्राप्त झाल्यावर घरपागा स्वार शंभर व एकांडे स्वार दोनशें त्याप्रमाणें घेऊन आले होते. तशांत बावासाहेब राजश्रींचे दर्शनास गेले. मर्जीचा संतोष होऊन माघारे आज्ञा घेऊन येते समयी मल्हारजी होळकर यांनीं बावासाहेबांस निषेध केला कीं, तुमचा पुत्र ब्राह्मणाचे घरां राहणें हा काय शाहणपणा ? मूल वय किती, सर्व गोष्टींची तुम्हां अडचण केली असतां, येथेंही योग्यतेनें आहे. परंतु तुम्हांस उचित नव्हे. दैगनीं राजेश्री वोटेंत घेणार होते. आईसाहेबांचे मर्जीस्तव राहिलें. आतां आपले वैकिकाकडे पाहून जें करणें तें करावें. असे नानाप्रकारचे बोध करून यांचे रवागीचे समयी मुधोजी भोंसले यांजला समागमें घेऊन निरोपाचे वेळेस द्विती राजश्रींस केली कीं, बाकाबाई नामें कन्या आहे तिचें लग्न व

१. तबाई.
२. शाहचें.
३. दत्तक प्रकरणाची हकीकत 'थोरले' हा महाराज यांचे चरित्रांत 'पृष्ठ १९-२०' व 'हिली' असतां समजेल.
४. क्षीराब याचे दोन मुलगे व्यंक-

टराव काशी आणि लक्ष्मणराव काशी हे पुढें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. 'श्रीमंत नारायणराव पेशवे' या नाटकांत यांच्या छतीचें आविष्करण कसें केलें आहे तें वाचकांनीं पहावें.

* साळी=मेहुणी.

मुधोजी भोंसले यांचें लग्न करणें आहे. त्यांचे सोयरीकीचा बंदोबस्त पाहणें आहे. अर्पें बोलून निरोपास घेऊन देउरास आले. मागाहून राजश्रींनीं केदारजी मोहिते यांचा पुत्र मानसिंग मोहिते वर चांगला आहे. याजकरितां सेनासहेबांकडे त्रिंबकराव कान्होजी प्रभू भालेराव, पेशजी भालेराईत त्याकाळीं त्याचे वडील, सरकारच्या उपयोगी पडले होते यावरून यांजवर लोभ करून त्यांची खानगी केली. ते बाबासाहेबांजवळ येऊन राजश्रींचे आज्ञेप्रमाणें बोलून सोयरीकीचा निश्चय करून सेनासाहेबांनीं राजश्रींकडे खाना केल. ते पोहचून तेथून केदारजी मोहिते व पुत्र मानसिंग मोहिते आज्ञेप्रमाणें घेऊन आले. सेनासाहेबांची भेट होऊन बाकाबाईचे लग्न देउरास झाले. पुढें त्याचा बंदोबस्त सरदारीचा त्रिंबकराव यांचे हातें घेऊन, चार स्वाऱ्यांचा कारभार त्रिंबकराव यांस सांगितला. व त्रिंबकराव याचे जातीचा बंदोबस्त राजश्रींचे आज्ञे प्रमाणें करून दिला. आणि बरोबर कुटुंबासुद्धां व मानसिंग मोहिते यांजला घेऊन नागपुरास आले. त्रिंबकराव कान्होजी यांचें कुटुंब बोरगांवां बराडांत ठेविलें. सेनासाहेब मुधोजीबाबा यांजला समागमें आणिले होते त्याजसमागमें दहा हजार होन देऊन शिवाजी केशव यांचे जिमे कारभार, व दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक व नरसिंगराव भवानी परभु यांचे पथक तैनात दिलें. ते सिकाकोल, राजमंद्री, बिज्यानगर, बस्तरचे मुलकांतून खाना केले. बारा वर्षांचे वय मुधोजीबाबांचें, ते समयी [होते.] महिपतराव दिनकर आपले तीर्थरूपासमागमें बरोबर चाकरीस होते. वाटेंत स्वारी शिकार करीत मुधोजी बाबांचा लोभ घोडे फेरण्याचा शोक मुधोजीबाबास लोभ फार होता. महिपतराव यांस भालेबायाटी खेळणें असा प्रकार. त्या प्रांतीं जाऊन खंडणी बिज्यानगर येथपर्यंत घेऊन द्रव्यही मिळविलें. तिकडील हवा घोड्यांस वाईट थाजकरितां फौजेतील घोडीं फार जायां झालीं. म्हणोन लवकर फिरले. ते नागपुरास आले. बाबासाहेबांची मर्जी फार खुष झाली. भरंवसा नोहता. परंतु चांगली केली. नंतर छत्तीसगडास खानगी मुधोजीबाबाची केली. सन ११६०चे अव्यल सालीं वर्षभर तिकडे राहून बंदोबस्त करून माघारे अग्रे.

जानोजी बाबाही बंगाल्यांतून साल मजकुरी आले. भेटी झाल्या. संभाजी शिर्के समागमे होते. जानोजी बाबांनीं आपले घराची चाल ठाकून शिर्क्यांचे तऱ्हेचे पागोटे बांधावे व सैमले सोडावे. याजमुळे बाबासाहेबांची मर्जी फार खपा झाली. त्यासमयीं ते मग शिर्के यांजवरही रागास भरले कीं, मुलास खराब केले. असें झाले. या पूर्वीं पासून जानोजी बाबावर व शाबाजी

५. समला=नागोड्यांचे ठोक.

ही वाढले. गोविंदरायांची सरंजाम घेतल्या. वरकडही किरकोळ कामे केली. शेरे जहाले. त्यांची ही राजकारणे की, नाईक आम्ही एकत्र होतो. कर्नाटकास येतो. रामदासपंतांनी आणखी फिरंगी गाडदी ठेवावे. खामखा आम्हांवर मनसबा मागती करावा. बाह्याकारे सलूख कांहीं दिवस दाखवावा व मागे जानवा आमचे मित्र पुण्यांत तीन महिने येऊन बसले. नित्य आम्हांस म्हणत की, “ मोंगलजवळ तुम्ही नवी जागीर मात्र न मागावी. म्हणजे आम्ही त्यांची तुमची पूर्ण निखल [स] ता करून देतो. ” लहान सहाने आम्हांस लिहीत की, “ हे सर्व लटकें. हे एकाएकी येऊन तुमची घरे जाळतात. ” आम्हांस वाटे की, “ लोक-आफवेवर काय आहे ? व जानवा आमचे मित्र आहेत, सहसा आम्हांस फसवणार नाहीत. ” शेवटी जे जहाले ते दृष्टीस पडले. बहुत लोक झगतात की रामदास पंतांनी जानवा याच कामासाठी पाठविले की, तुम्ही स्नेह मानून मगफील रहावे. जानवा तो दाखवितात की, त्याने लबाडी केली. असो, याचा अंत ईश्वर जाणें. एकदा मात्र तुम्हांस लिहिले होते की, याउपर गाजुदीखानाचे येणे कामाचे नाही. यांचा आमचा स्नेह होत आहे. परंतु बिघाड जहाल्यापासून निरंतर हेंच लिहितो की, “ खामखा गाजुदीखानास आणावे. वजीराचा लेक सुभी करून आणि ला तर मागे कुंचेदे दिलीत करितो. व येथे मोंगल, मराठे भेटणारे नाहीत. गाजुदीखान आलिया सहील पडेल. मोंगल व मराठे मातबर सर्व बराणपुरावर येऊन भेटतील. एक फिरंगी गाडदी नवी फौज मात्र राहिल. पठाणे कर्नाटकांत बलाबले आहेत. महमद अल्लीखाने चिचिनापल्लीस बलाविला आहे सर्व गाजुदीखानास अनुकूल पडतील. दुसरे, तुम्ही तिकडून, गाजुदीखान दहा पंधरा [हज्जार,] आम्ही हिकडून, येणेप्रमाणे मनसबा उभा राहतांच सर्व कामे होऊन जा

२१. गोविंदराय चिटणीस असावे. हे पेशव्यांच्या पक्षांत होते.

२२. शेर=समर्थ, जबरदस्त.

२३. येथे फिरंगी म्हणजे फ्रेंच.

२४. खामखा=कसेही करून, सर्व यत्न करून.

२५. मनसबा=स्वारी, हल्ला.

२६. ‘ मित्र ’ ही व्याजोक्ति आहे. मित्र क्षणविणारे पण खरे शत्रु.

२७. लहानसहान सरदार, जाहागिरदार.

२८. वजीराचा लेक सुजा जडवला.

२९. कुंचेदे=खटपटी, कारस्थाने.

३०. गाजुदीखान यांस आणिल्यास पाठोमागे ते दिखीस कारस्थान करतील, असा भाष.

३१. वजीराचा पुत्र सुजा यास दक्षिणाचा सुभा करून आणिल्यास त्यास इकडील मुसलमान अगर मराठे अनुकूल होणार नाहीत, असा भाष.

३२. सहील=तोपें, सोईचें.

३३. फ्रेंच व दुसरी नवी फौज.

३४. पठाण=हे कर्नाळ, कडपा व सावनूर येथील नबाब असावे.

३५. महमदअल्ली हा अर्काटचा नबाब.

तील. सारांश रामदासपंतांनें अब्रू घेतली ही एकदा हरतजवीज करून त्यास पुर्ती जर्ब देणे घडल्याचाचून तुम्हांस कैलौसवासी याणीं वाढविलें, व तुम्ही इराण तुराण पावेंतो लौकिक केल्या, तो सर्व व्यर्थ ! आम्ही ही रा-यांचे वंशीं व्यर्थ जन्म घेतली. या उपरि तुम्ही खांमखा त्यांस आणवें अथवा त्यांनीं दसरा करून मागून यावें. तुम्ही खांमखा देशास यावें. शपथपूर्वक हा मनसबा करावा तरच उत्तम आहे. मग्नो यावें यथे हें लिहित गेलों. न आलां. आतां त्याचा पुढील रंग जाणून सर्व विस्तरें लिहिलें आहे. याउपर याल यांत संशय नाही. या पत्राचे उत्तर यथार्थ स्वर पाठवणें. गुजरायचे कामास फौज गेली. श्रीरूपेनें काम होत चाललें. जेव्हां म्हटलें तेव्हां जवळ आहे. या उपर गाजुदीखानास पूर्ण भरंवसा देऊन वजिराई लष्ठींम राखून शेवटीं न तोडितां दक्षणेचे कामास उपयोगी पडत तें करून यावें. सर्वस्व वेंचून एकदा रामदासपंत मोडौवा. ते आम्हांकर मनसबा करितात यांत संशय नाही. तुम्ही हल्लीं लिहिल्याप्रमाणें केलिया सहजच ते हतप्रभ होऊन मोठें यश तुम्हांस येतें. या उपर तुम्ही न आलिया मनसब्यास वाईट, मनास वाईट, यास्तव मनसबा सिद्ध करून यावें. कदाचित् गाजुदीखान नामदे, फौज न ठेवी, बाहेर न निघे, तर दुसरा कोणी पंधरा हजारांचा धनी आणव्या. निदानां तुम्ही यावें. येथेही फौज फार आहे. रामदासपंतास तुम्ही आम्ही एकत्र गहाल्यास धोंगाध नाही. रघोजी बाबाही येतील. लाभही उत्तम होईल. हें सर्व मनन करून उत्तर स्वर पाठवावें. येथेही तरतू [द] करित आहों. ऐवजाची मात्र मोठी वोढ आहे. तुम्ही आलिया सर्व वारेल. सांप्रत नवें वर्तमान कीं, त्रिंबक आम्ही न दिला यासाठीं रामदासपंत औरंगाबादेस येणार. मग किल्लाही कदाचित् देणें पडेल. जागिरीचा जाबसाल त्याकडूमही अद्याप जहाला नाही. मोठा लबाड दगाबाज आहे. सारांश एकदा त्यास जरब द्यावी तरच सर्व सार्थक आहे. छ २१ जमादिलावल. लेखनसीमा. पौ छ ३० जमादिलावल.

३६. जरबदेणें=खोड मोडणें.

३७. कैलासवासी बाजीराव बल्लाळ.

३८. यावरून आपणास जो तह करावा लागला त्यानें व मराठेशाहींत रामदासपंत जो ढवळाढवळ करीत होता तिनें बाळाजी रावांस फारच संताप आला होता असें विसर्तें.

३९. गाजुदीखानास.

४०. सफदरजंगाशीं स्नेहभाव ठेवून.

४१. पेशवे फारच इरेस पडले होते. वर

टीप ३८ पहा.

४२. रामदासपंतास मोडण्यास कठीण नाही असा भाव.

४३. कबूल केलें (वर पहा) पण देण्यास उशीर लाविला असा भाव ?

४४. हें पत्र मोठ्या कारस्थानाचे आहे. पेशव्यांवर अनेक संकटें उत्पन्न झालीं असतां त्यांतून साम दाम दंड भेद याणीं ते त्यांतून कसे पार पडले वंगरे गोष्टी या (पुढें चालू.)

[१६२]

श्री.

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित असिलें पाहिजे. विशेष. तुम्हां जपनगहून निघालियावर एक पत्र आलें त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुमची व नवाब वजीर यांची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजा जवळ दहा हजार पठाण सरदार सुद्धां बुडविला, तेही वर्तमान परभारेच येऊन पोचलें. तदोत्तर अहमदखा पठाण बंगस प्रयागास ह्यांगिरा करून होता तो उठऊन फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमूद जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखा बंगशांनीं फरोकाबाद सोडून गंगातीरास बेहंडा अडचण जागा पाहून आरंबा रचून त्याची तुमची नित्य लढाई होऊ लागली. तथापि वर्तमान लिहिलें नाहीं. याजवरून अपूर्वता, आश्चर्य वाटलें. प्रस्तुत राजश्री दामोदर भैरवादेव यांचें पत्र छ ७ जमादिलावरचें छ ५ रजबी येऊन पावलें कीं, “अहमदखा बंगस बाहादुरखां रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वार व प्यादे यांजसीं कुमकेस आणिलें. सैरदारांची फौज व जौटांची फौज व नवाब वजीराची फौज गंगापार होऊन छ ३ जमादिलाखरी लढाई जाली. बाहादुरखां रोहिला बुडविला. हजारों घोडी घेतली. हत्ती पाडीव केले. हे वर्तमान बंगसांनीं ऐकून घाबरा जाला. दुसरे दिवशीं पळून गंगापार गेला. लष्कराच्या लोकांनीं घोडी पाडाव फार आणली. तोफखाना पाडाव केला.” म्हणोन लिहिलें तें श्रवण होऊन संतोषा-

(मागील पृ.)

वरून चांगल्या लक्षांत येतील. गाजुदी-खानाच्या मसलतीचा हेतु हा होता कीं, दक्षिणा सुभा आपले कब्जांत राहवा, किंबहुना पुढे मागे सर्व दक्षिण आपले अमलांत यावी

हे व पुढील ४ मिळून पांच पत्रे रा० रा० काशिनाथ कृष्ण छेले इंदूरकर यांनीं आम्हांस दिलीं. हीं सर्वे असल आहेत. बरील पत्रांतील शेवटचा बराच मजकूर खुद खाशांच्या हातचा आहे. आत्मी मकला घेऊन असल पत्रे छेले यांजकडे परत केलीं.

४५. नवाब वजीर=अयोध्येचा नवाब

सफदरजंग.

४६. प्रथम अफगाणिस्थानांतून जे मुसलमान आले त्यांस पठाण म्हणण्याचा प्रघात आहे.

४७. त्यासरा म्हणजे ? आसरा तर नव्हे ?

४८. नमूद=हजु, उबुक.

४९. बेहड=नाल्याच्या प्रवाहामुळे झालेली खोल भेग.

५०. आराबा=तोफखाना.

५१. हे कोण ?

५२. शिंदे होळकरांची.

५३. मुरजमल जाट.

५४. पाडाव केले=धरिले.

च्या कोटी^{५५} जाहल्या. शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी-रस्तुमीची ! व शाबास लोकांचो ! आमच्या दक्षिणच्या फौजांनीं यमुना गंगा पार होऊन रोहिले पठाणांसीं युद्ध करून आपण फत्ते पावों हें कर्म लहान सामान्य न जालें ! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्मे सेवक. या दौलतीचे स्तंभ आहां !! जें चित्तावर धरितां तें घडून येतात. पहिलीं यशावह कर्मे संपादिलींत ततोद्यधिक हें यश संपादिलेंत. या यशास जोडाच नाहीं ! परंतु केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहीत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदा आपले कुशल वृत्त लिहीत जाणें. तेणें करून संतोष होत जाईल. मोठेीं मनसबा कठीण होता. नानाप्रकारचीं येथें वर्तमानें उठतात. तुमचें पत्र तो येत नाहीं. याजमुळें चित्त चिंतित होतें. इरान *तुरान पावेतो लौकीक जाला कीं, बजीर मोडला, पळोल्या असतां फिरोन फत्तेच्या मसनदीवर बसविला. याजहून यश कोणतें अधिक आहे ? या उपरि तेथील रंग भरून, स्वकार्य साधून, आपलें मुलुखांत येणें योग्य आहे. छ ७ रजब बहुत काय लिहिणें^{५६}. लेखनसीमा.

[१६३]

॥ श्री ॥

राजश्री साबाजी सिंद गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद सु॥ इसने खमसेन मया व अल्लफ तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदां आपले कुशल वृत्त लिहीत जावें. यदां सैरदारांनीं मोठा अवघड मनसुबा करून, यमुना भागीरथी पार होऊन, पठाण रोहिल्याशीं गाठ घालून, युद्धप्रसंग करून पन्नास साठ हजार फौज बुडविली. तुम्हां सर्व लोकांनीं जिवाची तमा न धरितां साहेब-कौमावरीच दृष्टि देऊन शत्रु शासनाक्रांत केल्यात. तुमची निष्ठा दटोत्तर, तद्योगें यश रामेश्वर इरान *तुरान

५५. संतोषाच्या कोटी=अति आनंद.

५६. दिलेरी-रस्तुमेची=बारिष्टाची व पराक्रमाची.

५७. येथपासून खुद्द खारांच्या हातचें अक्षर आहे.

५८. सफदरजंगास पठाण लोकांनी पदच्युत केलें होतें, त्यास पुनः बजीरी दिली.

५९. हें पत्र वाचून हल्लींच्या हतवीर्य लोकांसही क्षणभर स्फुरण येईल. तेव्हां व्याणीं असे पराक्रम केले त्या लोकांस हा स्वामिगौरव अमृताहूनही गोड लागून त्यांचें शरीर दुणावेलें असेल यांत संशय

नाहीं !

६०. साबाजी शिंदे हे राष्ट्रजांचे कोण हें समजत नाहीं. भाऊसाहेबांच्या बखरींत साबाजी शिंदे यांस दादासाहेबांनीं लाहोर येथें ठेविलें होतें असें आहे. भा० सा० ब० पृष्ठ ५१ व ५७ पहा. तेच साबाजी हे असावे. हे हल्लीं जयाजी शिंद्यांच्या लष्करांत होते असें दिसतें.

६१. शिंदे होळकर.

६२. साहेब काम=स्वामिकार्य 'स्वामी साहेब ईरितः' रा० व्य० को०.

* 'दुराण' असेही होईल.

पर्यंत प्रफुल्लित जालें. शाबास सरदारांची ! व शौबास तुम्हां लोकांची आहे !!
दुसरियांस हें यश फार दुर्लभ असे. इकडील वृत्त राजेश्री जयाजी शिंदे
यांस लिहिलें आहे. त्याजवरून कळेल. अतःपर माझरें यावें. रवाना छ
२६ रज्जब बहुत काय लिहेणें. लेखन सीमा.

[१६४]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजीत राममान्य राजश्री आपाराव स्वामींचे शिंवेशो.

पो। बाळाजी जनार्दन सा। नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशळ जाणून
स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष. तुम्हीं छ १४ सवाल छ २१, २४ व
छ २९ निलकादचीं पत्रे पाठविलीं ते पावलीं. तह प्रकणीं राजश्री पाटील
बाबांचे व इंद्रसेनांचे बोलणें जालें त्यांतील मजकूर कलमबंदी लिहून पाठविला तो
सविस्तर कळला. पाटील बावांनीं लिहिल्याप्रमाणें तहनामा व डौल शिक्क्यानशीं
लौकर आलें पो। येविशींचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास येविशींचे मज-
कुराचीं पत्रे पाटील बाबांची ही तीन चार रवानग्यांचीं आलीं. त्यांत लिहिलें
कीं, “ श्रीमंत दादासाहेबांस इंग्रजांनीं स्वाधीन करावें असें पत्रें करून घेतलें
आहे व येथून कलमांची याद पाठविली होती त्यांपैकी काहीं कलमें बोलून
करारांत आणिलीं आहेत. परंतु पूर्वी पारशी नकल तहनाम्याची येथें पाठविली,
त्याप्रमाणें शिक्षा करून तहनामा पाठवावा; व एक डौल शिक्षा करून पो।,
शिक्क्याचा तहनामा इंद्रसेनास *दाखवून. येणें करून त्यास इतबार पुरेल व
जावयाची जलदी करणार नाहीं. हा तहनामा आम्ही आपल्या जवळ ठेवूं,
त्यास देणार नाहीं. दादासाहेबांचे कलम वगैरे कलमें ठरावांत आलीं, त्याप्र-
माणें डौलांत भरून त्याप्रमाणें इंद्रसेनाकडून कलम त्याचा तहनामा आणवून
मग हा देऊं.” असें लिहिलें. आणि मुदतीचीं पत्रे पाठविलीं. त्याव-
रून तहनामा शिक्क्यानशीं व डौल पो। आहे. परंतु दादासाहेब यांस
अगोदर स्वाधीन करून घ्यावें. मग किल्ले मुलुख सरकारचा सरकारांत
ध्यावा. तरच तह करावा. याप्रमाणें होत नसल्यास करूं नये म्हणून
राजश्री पाटील बाबांचे पत्रें लिहिलें आहे व नारो शिवदेव यांस ही विस्तारें करून
लिहिलें आहे. त्याजवरून तुम्हांस सविस्तर कळेल. तुम्हीही पाटील बाबाशीं

६३. येथें बाजूवर पेशक्यांचा शिक्षा
आहे.

६४. पाटील बाबा=महादजी शिंदे.

६५. इंद्रसेन-हा इंग्रजांचा वकील किं-
वा दुभाषा. हा जातीचा कोण तें स्पष्ट
कळत नाहीं, तरी बंगाली बाबू असावा असें

अनुमान होतें.

६६. डौल=तही, शिक्षा करून पाठ-
विलेला कोरा कागद. बापर तहाचीं क-
लमें लिहून इंग्रजांचे तो स्वाधीन करावया-
चा होता.

* म्ह० दाखवूं.

(१४२) पत्रे, यादी बगैरे [१६५, १६६].

बोळून अमलांत आणावें. इंध्रजांचे तहाचें काम फार नाजूक व मोठें आहे. कोठें कसे पेंच बसतात व पुढें बसतील हें सविस्तर अर्थ मशारानिलेचे पत्रां लिहिलें आहेत. सारांश दादासाहेब स्वाधिन होत असेल तरच [त] ह करावा व हैदरखानाचे कलमाचा पर्याय लिहिला आहे. हीं दोन कलमे, वरकड साधेल तेथवर, याप्रमाणें जहालें तरच करावें. नाही तर करूं नये. मग श्रीमंताचें दैव आहे. खाना छ १५ मोहरम बहुत काय लिहिणें लोभें असें दिजे हे विनंती. पौष शुद्ध ९ रविवार. मुक्काम बिलोटी [बलोटी, बमेटी?] [१६५]

॥ श्री ॥

राजेश्री आपाजीराव स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि तुम्हीं छ ११ जमादिखाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. धुं. छपाणीं इंध्रजाचे तरांडियांसि लढाई देऊन धरून नेलीं त्याविशीं इंदसेनास मुंबईकरांन वर्तमान लिहून पाठविलें. त्यानें राजश्री पाटीलबाबास सांगोन पाठविलें. त्यावरून पाटीलबाबांनीं स्वामींस पत्र लिहिलें आहे. व पांडुरंग रघुनाथ यांणीही सविस्तर लिहिलें आहे. त्यास कराराप्रमाणें गोष्टी अमलांत याव्या. धुळपास ताकिद होऊन तरांडीं माघारीं देवाचीं म्हणून विस्तारें करून लिहिलें तें सविस्तर कळलें. त्यास धुळपाणीं तरांडीं वरील भरदार व लोकसुद्धां दस्त केलीं ते तह जाला त्यापक्षां सोडून द्यावयाचीं. त्यांत मुंबईकराचें पत्रही आलें. त्यावरून तेव्हांच धुळपास लिहून सोडून दिलीं. राजश्री पाटीलबाबांस उत्तर लिहिलें आहे. खाना छ १५ रजब हे विनंती.

[१६६]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत स्वामी गोसावी यांसि

सेवक बाजीराव साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशळ तागाईत ज्येष्ठ कृष्ण सप्तमी गुरुवार पर्यंत यथास्थित जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष-तुमचीं

६७. येथपासून खुद नानांचें अक्षर आहे.

६८. हैदरअल्ली म्हैसूरचा.

६९. सालच्याचा तह महादजीचे मार्फत इंध्रजांशीं झाला (१७८२) त्या संबंधाचें हें पत्र आहे. वरील आपाराव कोण तें समजत नाही.

७०. आनंदराव धुळप देवगडकर याजकडे पेशव्यांचे आरमाराचा भाग होता. धुळपांनीं इंध्रजांच्या तारवांशीं रत्नागिरी-

च्या सुमारास लढाई करून त्यांचा पुष्कळ माश केला. या धुळपावरील एक पवाडा ' विविधज्ञानविस्तार ' या पुस्तकांत छापिला आहे.

७१. तरांडीं=तारवें.

७२. दस्तकेलीं=जिकून घेतलीं.

७३. अंबाजीपंत पुरंदरे सासवडकर. यांस घां. ड. आबाजी असें म्हणतात ती चुकी होय.

दोन तीन पत्रे व बाळाचे पत्र व राजश्री स्वामीची पत्रे ऐशी काही काळी परवां ऐशी पावली. त्यांत सारांश की, "छावणी केली उत्तम केले. खर्चास व लोक राजश्री स्वामी पुरवितात. प्रतिनिधीस व सरलष्कर, कृष्णाजी दाभाडे रवाना केले. महाडास येतील. उदाजी चव्हाणाकडील कारकुनास सांगोन दोन हजार प्यादे आणविले आहेत तेही येतील. संभूसिंग चव्हाण यासही बोलाविले आहे. तेही आल्यावर रवाना होतील. सचिवासही निरोप दिल्या." म्हणून सविस्तर लिहिल्याप्रमाणे कळले. परंतु येथील मनसबा ऐसा आहे. शेखजी आम्हांस भेटले. खो क री ची वाट मात्र त्यांनी दाखवून दिली. काम करितां इतकेच केले. येथे येतांच दुसरे दिवशी त्यास बोलावून हत्ती, वस्त्रे देत होतो. खर्चाची रदबदल करू लागले. तेव्हां बोली करून तूर्त दहा हजार रुपये त्याचे पदरी घातले. बहुमानासाठीं बहुतसा आग्रह केला. परंतु ते करून घेईनात. लोक कोणी त्याजवळ राहिले नाहीत. सारे उठ-उठोन आपापले कबिले काढावयास गेले. तेव्हां गड सुटले नव्हते. आतां गड सुटले. सारे कबिले मुलखांतच मागती राहिले. लोकांस मागती बोलावूं पाठविले आहे. येतील तेव्हां खरे. पहिले लोक कोणी शे दोनशे भेटले त्यांस थटक करून ठेवावे तर कौल दिल्या कार्य होतें कौलाचेच होते यास्तव त्यास अटकही करितां नये. यास्तव निरोप दिल्या. आंतील राजकारण होतें ते तो पहिलेच दिवशी वारले. आतां प्रस्तुत कांहीं शेखजीच्याने कार्य होत नाही. बरेही वाटत नाही. चार महिने येथे राहिल्या उपरि मग त्याच्याने तरतूद होईल ते करतील. खर्चास मागतील तसे देणे लागेल. गड धेतले त्यापैकी अवचितगड त्याचे हवाली कबिले ठेवावयास करावा असे झाले. तोही त्याचे हवाली केला. न करावा तर बेदील होतो. करावा तर ईतबारही पुरेना. परंतु करणें प्राप्त झाला. केला. या जातीचे त्याचे वर्तमान आहे. खानजादा थोरला मेल्या. त्याचा लेक बाहेर होता तो आम्हांजवळ आहे. आणि लहान भाऊ त्याचे सहाजण आहेत. हाही मूल शहाणाच आहे. आंत सिद्दीसमूल व सिद्दीअंबर अ फ ला नी ऐसे आहेत. बाराशें माणूस किल्ल्यावर आहे. पहिले थोडके होते. आलीकडे अंजनवेली व *उंदेरीहून मदत त्यास आली. एकूण भरती झाली

७०. बाळा=बाळाजी बाजीराव.
७१. स्वामी=शाह.
७२. हे पत्र हबशी याच्या मनसुतीच्या संबंधाचे आहे.
७३. शेखजी--हा जजिन्यांतील एक फिदुरी.

७४. कबिले=कुटुंबे.
७५. येथे अक्षर गेले आहे.
७६. इतबार=विश्वास.
७७. शिद्दीच्या मुलांपैकी वडील.
* उंदेरी की खांदेरी तें स्पष्ट नाही. तरी पुढील संदर्भावरून उंदेरीच असावे.

(१४४) पत्रें, यादी वगैरे [१६६, १६७]

आहे. अंजनवेलही मजबूतच आहे. उंदेरीही मजबूतच आहे. चारी जंजिरे^२ त्याचे बरे खबरदार मुसलमानच आहेत. अंजनवेलीस कांहीं मराठे असतील. त्यांकडे विजयगड, गोवळचा कोट दोन आहेतच. तिसरा मंडणगडही त्याने बळाविला आहे. रायगडावर तीन चारशे माणूस मुसलमान आहेत. चार पांचशे मराठे आहेत. गड म [?] बळाविला आहे. जुंजतात. कांहीं पैगामही वरील लागला म्हणून गेले आहेत. ते लिहितात सत्य मिथ्या त ही कै क तह किंवा नाही कळलें नाही. वर्तमान रोईल तें लिहून पाठवून. ऐसें वर्तमान आहे. सविस्तर कळावे म्हणून लिहिलें असे. लोभ असो दिजे हे विनंती. छ २२ जिल्हेज शनवार.

[१६७]

॥ श्री ॥

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ५३ ऋगं संवत्सरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदा रविवारे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं* राजश्री अंबाजी इयंबक यांस आज्ञा केली ऐसीजे. मनमुर्खीचा अर्थ सविस्तर राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस लिहिला आहे त्यावरून कळेल. तरि तुम्हीं पंडित मशारनिलेस चार गोष्टी विचाराच्या सांगोन अभिर्त्तांचे पिछावरि * * ८७* रु य त फितूर तुटे तो अर्थ करणें. तुम्हीं स्वामीजवळ बोलोन गेलां काय, करितां काय, हा विचार कळत नाही. राजश्री प्रधानाचे व राजश्री सेनापतीचे चित्तीं विचार काय आहे हा तऱ्ही शोध घेऊन लेहून पाठवणें. त्यावरून स्वामी नेश्रिती मानितील. गुज काढावयाचा विचार चित्तांत येत नसेल तरि इलाज काय ! वारंवार त्याहावयाची सीमा झाली. परंतु कार्यभागाचा विचार दिसत नाही. या उपरि तरि गुज काढावे. फितूर तुटावा ऐसें चित्तांत असेल तरि पत्रद-
र्शनी फौजेनिशीं अभिर्त्तांचे पिछावर येऊन त्याची वाताहात करणें. बर्हुत काय लिहिन.

८२. जंजीरा. जंजीरा=पाण्यांतील किल्ला.
८३. तहक्रीक ?= तथ्य, खरें वर्तमान
८४. हें सव पत्र बाजीराव बल्लाळ यांच्या हातचें आहे. अक्षर चांगलें पळणदार नाही. हें पत्र व पुढील कांहीं आम्हांस श्री० रा० नाना साहेब पुरंदरे सासणडकर यांनी दिली हा बदल आम्ही त्यांचे आभारी आहों.

*येथें कोरी जागा आहे.

८५. हा 'मनसुबा' कोणता ?

८६. अभिन्न=शत्रु, गनोम.

८७. येथें कोरी जागा आहे.

८८. वरील सेनापतीच्या पत्रावरून हा त्यांचा फितूर निजामुलमुल्क यांजकडे झालेला असावा असे दिसते. तो फितूर नाहीसा करण्यास निजामावरच हल्ला करावा असा शाहूचे लिहिण्याने भाव दिसतो.

८९. येथून खुद महाराजांचे अर्थ.

शिराखालि घालोनिया वाम जानू । ह्मणे गूण तूझे किती काय वर्णू ॥
 बळी तूं बळाचा दुजा स्वामि कैचा । वदे विक्रमू सत्य जो सत्यवाचा ॥ १२१ ॥
 तरी अंगदें सूचना सर्व केली । यथार्थ तरी मीं बहू जाणविली ॥
 रघूनाथ विख्यात पुरुषार्थ ज्याचा । भरीचीसि तो घाय वारा जयाचा ॥ १२२ ॥
 सुबाहू रणीं पाडिला एक बाणें । अर्धो ताटिका मारिली थोर त्राणें ॥
 शिवें चाप दीलें तया भार्गवाला । बळें भक्त केलें महा दर्प ज्याला ॥ १२३ ॥
 असा राम जो साह्य त्या सुग्रीवासी । बळें ताड छेदूनि छेदी गिरीसी ॥
 कशी वेळ आली अशा बाळिला हे । इया ऊपरी काळ तो क्षीण आहे ॥ १२४ ॥
 किती बोलिल्या कांहीं केल्या न राहे । वदे मागुता मागुता घोर आहे ॥
 तुजेलाली त्या राघवें मुक्त केलें । परी भाग्य सौभाग्य माझेचि गेलें ॥ १२५ ॥
 बहू ताप संताप उदंड केला । रघूराज तो सन्मुखी देखियेला ॥
 प्रभुशीं तशी बोलती शीघ्र जाली । असंभाव्य ते स्तुति उदंड केली ॥ १२६ ॥
 दिनोद्धारणा कारणा भक्त-पाळा । रघूनाथका दीन-कारुण्य-लीळा ॥
 तुझे नाम विश्राम लोकत्रयासी । निजध्यास विश्वास मोठा शिवासी ॥ १२७ ॥
 नव्हे न्याय अन्याय दीसुनि आला । कस साह्य जालासि त्या सुग्रीवाला ॥
 तया रावणालागि बांधोन घाली । तशें बाळिशीं मैत्रिकी कां न केली ॥ १२८ ॥
 अयोध्येसि तो भरतू राज्यकारी । सिता रावणें चोरिली दिव्य नारी ॥
 तुझा शत्रु जो सोडिले कां तयाला । कपि बाळिनें काय अन्याय केला ॥ १२९ ॥
 पुढें बाळिची मूर्छना शांत जाली । रवी-सूत ऊभा बरी दृष्टि गेली ॥
 बहुतां परी सुग्रीवा हीत सांगे । शळंवे मनीं लोभ तेणें प्रसंगे ॥ १३० ॥
 जगंनथ हा राम कारुण्य-सिंधू । रुपाळूपणें भेटला दीनबंधू ॥
 महासूक्तें जोडले पाय तूझे । बहूतां परी आदरें साह्य कीजे ॥ १३१ ॥
 कपी सर्व घेऊनि जा त्रीकुटासी । रघूनाथ मारील त्या रावणासी ॥
 सिंते विश्वमातेसि आणूनि देई । तयाऊपरी तूं पुरीमाजि जाई ॥ १३२ ॥
 पुढें सर्वदां सख्य त्याशीं करावें । कदां ही अप्पूमात्र रिती नसावें ॥
 तुला थोर आधार हा जाण भावें । पुरीमाजि त्वां राज्य सुखें करावें ॥ १३३ ॥
 महा थोर हें राज्य किष्किंधपूरी । असावें बहू विक्रमं नामधारी ॥
 परी पाहतां सर्व ही तूज आहे । परी युक्तिने बुद्धिने नीति राहे ॥ १३४ ॥
 अरे पंद ते मंत्रिया अंगदाला । जसा मी तसा तूं चि आहेसि त्याला ॥
 किती सांगणें तूं भला दक्ष आहे । बरी कीर्ति ने ते चि ते उरताहे ॥ १३५ ॥
 अती गौरवूं मी तुला काय कीं तें । असे मृत्यु त्याची तुवां पाळिजेतें ॥
 प्रवृत्तीजनामाजि हे गोष्ट आहे । परी सांगतो जीव माझा न राहे ॥ १३६ ॥

पुढें अंगदा देखतां कंठ दाटे । बहूसाल नेत्रोदकें पूर लोटे ॥
 प्रसंगीं महा मोह आला कपीसी । रुदै बोलतां अंगदा कूमरासी ॥ १३७ ॥
 अरे अंगदा अंतरां फार होतें । मज देखतां राज्य देखून तूतें ॥
 परी कल्पिलें हें कदा ही घडेना । विधीसूत्र निर्माण हें लोटवेंना ॥ १३८ ॥
 बहूतां परी बोलिलें सुग्रीवासी । मशीं साम्य रे मानिं तूं आदरेंशीं ॥
 महा सूकृते जोडली रामसेवा । अखंडीत हा भाव पायीं असावा ॥ १३९ ॥
 बहू शीकवीलें तया अंगदाला । पुढें लक्षिता जाहला राघवाला ॥
 म्हणे धन्य हें भाग्य ती भेटि जाली । करुणा स्वरे स्तूति ऊदंड केली ॥ १४० ॥
 किती साधनें साधिती योगधारी । गिरिकंदरीं उग्रता पूर्णहारी ॥
 तयालागिं तूं किंचित्ती भेट देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४१ ॥
 महा पातकी घातकी थोर चाला । किती ब्रह्महत्या वदे कोण त्याला ॥
 असंख्यात नामें तया भेटलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४२ ॥
 अहल्या शिळा कष्टली त्या वनातीं । सदा सर्वदां तूज चिंतीत होती ॥
 बहूतां दिना दीन तूं उद्धरीसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४३ ॥
 वनामाजि भिल्ली महा भक्त होती । अखंडीत ते मानसीं पाय चिंती ॥
 उचिष्टें तरी सेविसी त्या फळांसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४४ ॥
 कळेना लिला राहिले वेद चारी । बहू शीणला वर्णितां सृष्टिधैरी ॥
 अकस्मात पायींच धाऊनि येसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४५ ॥
 नसे अल्प ही स्वल्प ही पुण्य काहीं । बहू चंड ऊदंड पाखंड देहीं ॥
 महा सूख अद्भूत बालीस देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४६ ॥
 तुझे नाम हें [ची] महा पुण्य भासे । तुझे दर्शनें हेतु तो सर्व नासे ॥
 करे बाण या हृदयीं स्पर्शलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४७ ॥
 परी अल्प ही होय देहासि वेथा । रुपासागरा सोडवावें समया ॥
 तुझा बाण निर्वाण जाला न सोडी । दयाळा तुझा तूं चि येऊनि काढीं ॥ १४८ ॥
 प्रसंगें वदे वाळि हा दैन्यवाणा । रुपाळूपणें ऊठिला रामराणा ॥
 उरीं पाय देऊनियां बाण काढी । मुखीं रामनामें चि तो प्राण सोडी ॥ १४९ ॥
 सुरांचा नर्मीं सर्व मेळा मिळाला । बहू तोष तो पुण्यवर्षाव केला ॥
 अनंदें बहू गर्जना रामनामें । बळें वाजली टाळिले विघ्न रामें ॥ १५० ॥
 पुढें सर्व गंधर्व तेथें मिळाले । अकस्मात स्वर्गांगनानृत्य केलें ॥
 मनोरम्य आरंभिलें गायनासी । अलापें चि तो रोध सिंधूजळासी ॥ १५१ ॥

१४. सृष्टिधारी=शेष. १५. स्वर्गांगना=अप्सरा. १६. सिंधुजळासी रोध आला=सिंधुद्रावें पाणी (गाणें सुस्वर ऐकून) स्तब्ध झालें.

दमोमे बहू रंगसंगीतरंगे । कैंगी तो भ्रमे ऊर्ध्व धांवे प्रसंगे ॥
 स्वरांच्या स्वये क्रोधव्या देवकोटी । झणी जाणते त्या कळे स्वर्गलोटी ॥ १५१ ॥
 पुढे नारदादीक कीतेक आले । समस्ता मनें सूख ऊदंड जाले ॥
 कथाभाग तो पाहिजे चालवीला । प्रसंगे तया बाळिला मृत्यु आला ॥ १५२ ॥
 अती लोळ कल्लोळ कोल्हाळ जाला । महाशब्द नानापरी घोष जाला ॥
 बहू दुःख जाले तया सुप्रियाला । रुपाळूणें राम बोले तयाला ॥ १५३ ॥
 उभा । राम निष्काम लावण्यखाणी । मुनी देव गंधर्व गाती पुराणी ॥
 धनुष्यासि ठेकोनियां वाम बाहे । रुपाळूणें सुप्रियालागि बाहे ॥ १५४ ॥
 विचारे अवीचार कां प्राप्त जाला । उनेडासि अंधार जिंकोनि आला ॥
 महाज्ञानिया तो भवीं बूडवीला । असें दीसतें भासतें या मनाला ॥ १५५ ॥
 सुबुद्धा तुवां शीघ्र आतां उठावें । विधीयुक्त ते कर्म सर्वे करावें ॥
 बहू शोक केल्या पुढे काय ओह । जनीं जाणता तूं विचारुनि पाहें ॥ १५६ ॥
 असंभाव्य दुःखानळें प्राण फूटे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ ऊठे ॥
 रविप्रियांच्या बोलिले हृदयासी । विधीयुक्त आरंभिले या विधीसी ॥ १५७ ॥
 महा पाप त्या नाम घेतां न राहे । असा राम विश्राम दृष्टीत पाहे ॥
 दहेवेशघातासि संपादियेलें । यथासांग जें कर्म ते सांग केलें ॥ १५८ ॥
 पुढे राम भेटी कपीराज गेले । उभे हात जोडुनि उदीत ठेले ॥
 रघूनाथकें सुप्रिया बैसवीलें । प्रधानाप्रती आदरें वाक्य बोले ॥ १५९ ॥
 तुम्हीं सर्व तात्काळ पूरीसि जावें । कपीलागि भद्रासनीं बैसवावें ॥
 प्रधानीं तिहीं राम आज्ञे प्रमाणें । महावीर सुप्रिया नेला स्फुराणें ॥ १६० ॥
 समस्तीं विधीयुक्त तो पट्टे दीला । कपीराज भद्रासनीं बैसवीला ॥
 रघूनाथनामें चि निर्घोष केल । निशाणीं बहू वाद्य कल्लोळ जाला ॥ १६१ ॥
 कपी अंगदा लागि प्राधान्य दिलें । समस्तां मनीं सूख ऊदंड जालें ॥
 पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली । रघूनाथनामें गुढी उभवीली ॥ १६२ ॥
 प्रधानासि घेऊनि ये राम भेटी । त्वरे चालिला जाहली योर दाटी ॥
 पुढे रा । सनीध येऊनि उभा । वदे राम लक्ष्मी कंदर्पगाभा ॥ १६३ ॥
 समर्था तुवां दीन उद्धार केले । तेथेची प्रमाणे कृतकृत्य जाले ॥
 मनीं वाटतें हें जरी भक्ति भावें । दयाळा यथायुक्ति तूला पुजावें ॥ १६४ ॥
 अनूपम्य तो राम मंजुळ वाणी । रुपाळूणें बोलिला चौपपाणी ॥
 व्रतस्थी अर्ह्यां पट्टेणातें न यावें । सदा दंडकारण्यवासी फिरावें ॥ १६५ ॥

२०. कपी=शेव. २८. भद्रासन=सिंहासन. २९. पट्टे=मुकुट. कंदर्पगाभा=मदनाचा पुतळा.
 ३१. चौपपाणी=बनुष्य आहे हातीं ज्याच्या असा. ३२. पट्टण=शहर.

कपीद्रा तुवां शीघ्र पूरीस जावें । चतुर्मास पर्यंत सूर्खी क्रमावें ॥
 अह्नी या ऋषीपर्वती निश्चयेशी । प्रज्यन्यासि जातां चि यावें त्वरेशी ॥ १६७ ॥
 रघूनायका सव्य घेऊनि वेगीं । नमस्कार साष्टांग केला प्रसंगीं ॥
 कपीराज गेला निरोपें पुरीसी । रघूराज सौमित्र आरण्यवासी ॥ १६८ ॥
 बहू सुख जालें तया सुग्रीवासी । पुरी आणि तारा दिली आपणासी ॥
 प्रभू थोर सामर्थ्य याचें कळेना । श्रुती भांडती त्यां कदां आकळेना ॥ १६९ ॥
 चतुर्मास गेल्या कपी रीस येती । शिळासेतु बांधोनि लंकेस जाती ॥
 दशग्रीव मारुनि तेतीस कोडी । रघूराज हा आदरें देव सोडी ॥ १७० ॥
 दिन्नानाथ हा दीन चिंता पहातो । जनीं भाक्तिभावार्थ हा ही पहा तो ॥
 मनीं दृढता भक्ति केली जयानें । स्वयें घेतले जन्म सर्वोत्तमानें ॥ १७१ ॥
 दहा ही बरे वेशी सर्वोत्तमाचे । पहील्या प्रसंगींच शंखासुराचे ॥
 दुजा कूर्मरूपें धरी भारधारी । तिजा ही तसा दाढ देऊनि वारी ॥ १७२ ॥
 चतुर्था मधे भक्त प्रल्हाद पाहे । धसी खूजटू पंचमा माजि देहे ॥
 पुढें साहव्या माजि क्षत्री च नाही । दिलें राज्य विप्रासि सर्वत्र कांहीं ॥ १७३ ॥
 बळें सप्तमामाजि तो देव सोडी । पुढें अष्टमा कंस झाडूनि पाडी ॥
 प्रसंगीं असे बौद्ध मौनवतारी । कलंकी मल्लंछासि होतां चि मारी ॥ १७४ ॥
 दहा सार अन्तार सर्वोत्तमाचे । तयांमाजि दोनी च प्रसिद्ध साचे ॥
 क्रिडा आठव्यामाजि गोपाळपाळी । रघूराज हा बानरी रीसमेळी ॥ १७५ ॥
 असे भिन्न नामें परी भक्त त्याचा । चिरंजीव हा दास विख्यात ज्याचा ॥
 कळेना मला अल्प ही बुद्धि नाही । दयाळा कृपाळा कृपादृष्टि पाहीं ॥ १७६ ॥
 बहूसाल विस्तारली कीर्ति तूझी । कळेना बळे आकळे वाणि माझी ॥
 परी राहवेना चि मी दीन तूझें । किजे हो क्षमा अल्प अन्याय माझे ॥ १७७ ॥
 किर्ति पीडिलें वाळिनें सुग्रीवासी । बहूतां परी राज्य दिलें तयासी ॥
 कृपाळूपणें पावला राम तेथें । दिलें राज्य कांता तयाची तयातें ॥ १७८ ॥
 अशी हे कथा ऐकतां सर्व भवें । तयाला रघूनाथ तात्काळ पावें ॥
 पुढें ही कदा दुःख होणार नाही । सदा छंद आनंद ऊदंड देहीं ॥ १७९ ॥
 बहू पापतापासि हें नाम वारी । हरामानसीं गूज जें सौख्यकारी ॥
 म्हणोनी कथा राघवाची करावी । सदा सर्वदा सृष्टि सूर्खी भरावी ॥ १८० ॥
 सदा सर्वदा येकयेका चि श्लोकी । अरे ऐकतां होइजे धन्य लोकी ॥
 नसे हो नसे जन्ममाळा तयाला । पुढें संतसंगें चि तो मुक्त जाला ॥ १८१ ॥
 ॥ इति श्रीरामदासकृत किर्किधाकांड समाप्त ॥

श्रीरामदासकृत

भीमरूपि-स्तोत्रे.

१.

भीमरूपी महारुद्रा । वज्रहनुमान मारुती ॥
वनारी अंजनी-सूता । रामदूता प्रभंजनौ ॥ १ ॥
महाबली प्राणदाता । सकळां ऊठवी बळे ॥
सौख्यकारी शोक-हर्ता । धूर्त वैष्णव गायका ॥ २ ॥
दिनानाया हरीरूपा । सुंदरा जगदंतरा ॥
पाताल-देवता-हंता । भव्य-शेदूर-लेपना ॥ ३ ॥

१. रामदासस्वामींनीं एकद्वार बारा मारुती स्थापिले असें पुढील लेखांत महिपती
क्षणतो:—

समर्थे आपुल्या हातें निश्चितो । बारा हनुमंत स्थापिले असती ॥
पहिला टाकळीस असे मारुती । तो मार्गे संती ऐकिला ॥ २२ ॥
संतविजय अ० १६

पागिले अभ्यायीं निरूपण । अकरा हनुमंत समर्थानें ॥
आपुल्या हातें मूर्ति करून । केलें स्थापन तयांचें ॥ ७ ॥
त्यांचीं स्थानें कोणकोणतीं । तीं मार्गे भवण केलीं संती ॥
विसर पडला असेल चित्तो । तरी सांगतो गुडती ऐका ॥ ८ ॥
नासिकासन्निध टाकळीस । मूर्ति स्थापिली रामदासें ॥
ते पहिले चरित्र अति सुरस । ऐकिलें सावकास सज्जनीं ॥ ९ ॥
या विरहित कृष्णा-तोरीं निश्चितो । सभर्थे स्थापिले अकरा मारुती ॥
चांफळ-खोऱ्यांत दोन मूर्ति । जागृत असतो देदीप्यमान ॥ १० ॥
क्षिगणपुरासि एक जाण । तिसरें मसुरेंत अत्रिष्ठान ॥
शहापुरांत चवथा हनुमान । आणि उमरजेंत स्थान पांचवें ॥ ११ ॥
साहावा मारुती निश्चित । स्थापिला बत्तीसशिराळ्यांत ॥
स तवी मूर्ति जरंड्यांत । आणि टेंभीस म्हणत आठवा ॥ १२ ॥
नववा गांवडोंगरांत । तेथे नववा मारुती असत ॥
दहावें स्थान ऊर्णबाहु क्षणत । चरित्र अद्भुत तयाचें ॥ १३ ॥
हीं दहा स्थानें ऐशा रीति । परो चांफळ खोऱ्यांत दोन मूर्ति ॥
यास्तव हे अकरा मारुती । संप्रदायी जाणती सकळ ॥ १४ ॥

संतविजय अ० १७वा.

या मारुतींस उद्देशून च हीं स्तोत्रें रचिलीं असार्थी असें दिसतें. २. वनारी=रावणाचें
अशोक वन मोडणारा. ३. प्रभंजन=वायु (वायुपुत्र). ४. हरी=वानर.

लोकनाया जगंनाया । प्राण-नाया पुरातना ॥
 पुण्यवंता पुण्यशाला । पावना परतोषका ॥ ४ ॥
 ध्वजागे उचली बाहो । आवेशे लोटला पुढे ॥
 कालासी कालरुद्रासी । देखतां कापती भये ॥ ५ ॥
 ब्रह्मांडे माईल नेणों । आवळे दंत-पंगती ॥
 नेत्रासी चालिल्या ज्वाळा । धुकूटी ताटिल्या बळे ॥ ६ ॥
 पुच्छ ते मुरडिले माथां । किरीटी-कुंडले वरी ॥
 सुवर्ण-घटि कासोटी । घंटा किकिणि नागिरा ॥ ७ ॥
 ठकारे पर्वता ऐसा । नेटका सडपातळू ॥
 चपलांग पाहतां मोठे । महाविद्युल्लते परी ॥ ८ ॥
 कोटिच्या कोटि उड्डाणे । झेंपावे उत्तरेकडे ॥
 मंद्राद्री सारखा द्वीणू । क्रोधे उत्पाटिला बळे ॥ ९ ॥
 आणिला मागुती नेला । आला गेल्या मनोगती ॥
 मनासी टाकिले मार्गे । गतीशीं तुळणा नसे ॥ १० ॥
 अणूपासुनि ब्रह्मांडा । एवढा होत नातसे ॥
 ब्रह्मांडाभोवते वेढे । वज्रपुच्छ घालवू सके ॥ ११ ॥
 तयाशीं तुळणा कोठे । मेरू-मंदार धाकुटे ॥
 तयाशीं तुळणा कैशी । ब्रह्मांडी पाहतां नसे ॥ १२ ॥
 आरक्त देखिले डोळां । गिळिले सूर्य-मंडळा ॥
 वाढतां वाढतां वाढे । भेदिले शून्य-मंडळा ॥ १३ ॥
 भूत-प्रेत-समन्धादी । रोगव्याधी समस्त ही ॥
 नासती तुटती चिता । आनंदे भीमदर्शने ॥ १४ ॥
 हे धरा पंधरा-श्लोकी । लाभली शोभली भली ॥
 दृढ देहो निसंदेहो । संख्या चंद्रकळा गुणे ॥ १५ ॥
 रामदासी अग्रगणू । कपिकूळासि मंडणू ॥
 रामरूपे अंतरात्मा । दर्शने दोष नासती ॥ १६ ॥
 इति श्री भीमरूपि स्तोत्र संपूर्ण ॥ १ ॥

२.

जनीं ते अंजनी माता । जन्मली ईश्वरीतनू ॥
 तनूमनू तो पवनू । एक ची पाहतां दिसे ॥ १ ॥
 त्रैलोक्यी पाहतां बाळें । ऐसें तो पाहतां नसे ॥

५. नागरा=सुंदर. ६. शून्यमंडळ=आकाशमंडळ.

अतूल तुलना माहीं । मारुती वात-नंदनू ॥ १ ॥
चळे तें चंचळे नटे । बाळ मोवाळ साजिरे ॥
चळवळी चळताहे । बाळ लेवाळ गोजिरे ॥ ३ ॥
हात कीं पाय कीं सांगों । नखें बोटे परोपरी ॥
दृष्टिचें देखणें मोठें । लांगूळ लळलळीतसे ॥ ४ ॥
खडाखाडी दडे तैसा । पीळ पेंच परोपरी ॥
उडाण पाहतां मोठें । झेपावे रवि-मंडळा ॥ ५ ॥
बाळानें गिळिला बाळू । स्वभावें खेळतां पहा ॥
आरक्त पीत वाटोळें । देखिलें धरणीवरी ॥ ६ ॥
पूर्वेसि देखतां तेंयें । उडालें पावलें बळें ॥
पाहिलें देखिलें हातीं । गोळिलें जाळिलें बहू ॥ ७ ॥
थुंकोनी टाकितां तेंयें । युद्ध जालें परोपरी ॥
उपरी ताडिला तेंयें । एक नाम चि पावला ॥ ८ ॥
हा गिरी तो गिरी पाहे । गुप्त राहे तरुवरी ॥
मागुता प्रगटे धांवे । झेपावे गगनोदरी ॥ ९ ॥
पळ ही राहिना कोठें । बळें ची घालितो झडा ॥
कडाडां मोडती झाडे । वाडवाडे उलंडती ॥ १० ॥
पवना सारिखा धांवे । वावरे विवरे बहू ॥
अपूर्व बाळ-लीला हे । रामदास्य करा पुढें ॥ ११ ॥
इति श्रीभीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ २ ॥

३.

कोपला रुद्र जे काळीं । ते काळीं पाहवे चि ना ॥
बोलणें चालणें कैचें । ब्रह्म-कल्पांत मांडला ॥ १ ॥
ब्रह्मांडाहून जो मोठा । स्थूल उंच भयानकू ॥
पुच्छ तें मुरडिलें माथां । पाऊलें शून्य-मंडळा ॥ २ ॥
झाहून उंच वजाचा । सव्य बाहो उभारिला ॥
या पुढें दुसरा कैचा । अद्भुत तुळणा नसे ॥ ३ ॥
मार्तंड-मंडळा ऐसे । दोन्ही पिगाक्ष ताविले ॥
कर्करा घडिल्या दादा । उभे रोमांच ऊठिले ॥ ४ ॥
अद्भुत गर्जना केली । मेघ ची बोळले भुमी ॥
तुटले गिरिचे गाभे । फुटले सिंधु आटले ॥ ५ ॥

७. लांगूळ=रोपूट. ८. मार्तंड=सूर्य. ९. सिंधु=समुद्र.

अद्वैत वेश आवेशे । कोपला रण-कर्कश ॥
धर्म-संस्थापनेसाठी । दास तो ऊठिला बळे ॥ ६ ॥
इति श्री भीमरूपा-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ३ ॥

४.

अंजनी-सुत प्रचंड । वज्रपुच्छ कालदंड ॥
शक्ति पाहतां वितंड । दैत्य मारिले उदंड ॥ १ ॥
धगधगी तसी कळा । वितंड शक्ति चंचळा ॥
चळचळीतसे लिळा । प्रचंड भीम आगळा ॥ २ ॥
उदंड वाढला असे । विराट धाकुटा दिसे ॥
त्यजून सूर्य-मंडळा । नभांत भीम आगळा ॥ ३ ॥
लुलीत बाळकी लिळा । गिळोनि सूर्य-मंडळा ॥
बहूत पोळतां क्षणीं । थुंकिला तो ततक्षणीं ॥ ४ ॥
धगधगीत बूबुळा । प्रत्यक्ष सूर्य-मंडळा ॥
कराळ काळ मुख तो । रिपूकुळामे दुःख तो ॥ ५ ॥
रूपे कपी अचाट हा । सुवर्ण कट्ट कासतो ॥
फिरे उदास दास तो । x x x ॥ ६ ॥
झळक झळक दामिनी । वितंड काळ-कामिनी ॥
तथापरी झळाझळी । लुलित रोमजावळी ॥ ७ ॥
समस्त-प्राण-नाथ रे । करी जना सनाथ रे ॥
अतूळ तूळणा नसे । अतूळशक्ति वीलसे ॥ ८ ॥
रूपे रसाळ बाळकू । समस्त-चित्त-चाळकू ॥
कपी परंतु ईश्वरू । विशेष लाधला वरू ॥ ९ ॥
स्वरुद्र क्षोभल्यावरी । तयासि कोण सांवरी ॥
गुणागळा परोपरी । सतेजरूप ईश्वरी ॥ १० ॥
समर्थ दास हा भला । कपी-कुळांत शोभला ॥
सुरारि-काळ क्षोभला । त्रिकूट झिकिला भला ॥ ११ ॥
इति श्री भीमरूपा-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ४ ॥

५.

हनुमंता रामदूता । वायुपुत्रा महाबला ॥
ब्रह्मचारी कपी-नाथा । विश्वभरा जगत्पते ॥ १ ॥
दानवारी कामांतका । शोकहारी दया-निधे ॥
महारुद्रा मुख्य प्राणा । मूळमूर्ती पुरातना ॥ २ ॥

अंजलि दास तुज पुढें हा तव माहात्म्य जाणता रचितो ॥ ४३ ॥
 गंगे देवि दुणाखे भव्यगुणा खेदनाशका तीरा ॥
 पावोत तुझ्या नारा सेवुत जें प्रिय शिवा महाधीरा ॥ ४४ ॥
 बहिरोबा दादा हे गातात सद्गुक्ति रामदासाच्या ॥
 गंगे तुजहुनि न उण्या त्या स्वाश्रितसर्वकामदा साच्या ॥ ४५ ॥
 साधु महादेवतनय राघोबा रामदास जनदास ॥
 तव ओघास विलोकुनि नाचो जैसा मयूर वनदास ॥ ४६ ॥
 गंगे दारिद्र्य श्रम देतें गोपाळनायका पाचें ॥
 अघ नाशो स्वस्मरणे हें वाक्य नव्हे चि नायकापाचें ॥ ४७ ॥
 गंगे भुजंगनायक काय करिल यासि तूं चि आण कसी ॥
 श्रीविष्णुपदी प्रभु तूं मज तुजला घालवेल आण कसी ॥ ४८ ॥
 कृष्णद्विज करंदीकर याची निष्ठा सदाशिवी मोटी ॥
 याचा उद्धार किती गंगे तारिसि असे सदा कोटी ॥ ४९ ॥
 गंगे बहु काय वदों बहु कष्टी दीन देवबा होतो ॥
 त्यातें समीप सत्वर दीनांचा बंधु देव बाहो तो ॥ ५० ॥
 जो बाबुराय कृष्ण श्रीगंगे बहु गरीब हा याला ॥
 भेटुनि कृतकृत्य करीं तव कीर्ति च बहु बरी बहायला ॥ ५१ ॥
 गंगे दोष हरावा त्वां राघोपंत कोतवाला जो ॥
 भवजलधि गिळिसि तुज जळकण गिळितां कां न तो तवा लज्जा ॥ ५२ ॥
 गंगे तव भव्य तटीं पावो आचार्य आवजी वास ॥
 तत्पुण्यदृष्टि होतां येतो दयापास औब जीवास ॥ ५३ ॥
 दहने कोण प्रतीभैट ऐसे म्हणतां म्हणेल ओ धीस ॥
 परि अघर्नगै लक्ष तुझ्या ऐकाया हि न शकेल ओघास ॥ ५४ ॥
 दुनदि जिभेतें म्हणतो उपकार सुपुण्य परि सये राहें ॥
 वद गंगा गंगा कीं अधिक स्वदुःखतिपरिस येरा हे ॥ ५५ ॥
 प्राकृतजन संकोच हि न शकें वारावयासि रसना मीं ॥
 बहु नार्ही काय तुझ्या गंगे तारावयासि रस नार्मी ॥ ५६ ॥
 रसना साध्वी मान्या संकोच असाधु या उडीव सये ॥
 मम यजमानजना म्हण मत्तीरीं जो असे कुडी वस ये ॥ ५७ ॥
 श्रीभागीराथि पावें धांवत संतानतें तम रसाचें ॥
 पान स्नान घडो तव तीर्थाचें हरियशासमरसाचें ॥ ५८ ॥

८१ वनद=वंग. ८२ आव=हिमत. ८३ भट=योद्धा. ८४ घास=गवत. ८५ नग=डोंगर.

गंगे तूंचि भवार्णवमग्न्यांचि पूर्ण करिसि काम तरी ॥
 तो चिमणाजी पाठक पाठ करू तव सहस्रनाम तरी ॥ ५९ ॥
 बारामती पुरीचा तव वेंकटराय देशमुख दास ॥
 पात्र करीं गंगे जें तव दर्शन या चि परम सुखदास ॥ ६० ॥
 देशमुख श्रीबाबूराय प्रिय शूर मान्य मायाजी ॥
 तत्पुत्रांतें गति मति देती देईल न भ्रमा या जी ॥ ६१ ॥
 बारामतीस्य जे त्यां पाळीं तूं सर्व देशपांड्यांतें ॥
 जगदंबे जंतूंतें जपसि तसी पक्षिणी न आंड्यांतें ॥ ६२ ॥
 अमरनादि देशपांड्या बापू हा पूत तोर्य^१ तव सेवू ॥
 स्नाता ची अन्यत्र क्षण ही स्वर्ग त्यजुनि न वसे वू^२ ॥ ६३ ॥
 मुक्त करावे गंगे त्यां जे बारामतींत कुलकरणी ॥
 पतितोद्धति हे पाडी गुनादि तुझी बहु बुधांसि भुल करणी ॥ ६४ ॥
 बारामतीपुरीचे जे पाटिल चौगुले तदघ भंगे ॥
 रंगे स्वस्मरणीं तरि तच्चित्त सदां असें करीं गंगे ॥ ६५ ॥
 तव तीर्थी स्नान करुनि गंगे पितरांसि उद्धरू चिमाजी ॥
 लोक ह्मणोत कसें तरि तुज तों वाटेल शुद्ध रुचि माजी ॥ ६६ ॥
 शिंपी मैराळ ढबू हे साधू स्वर्गप्राप्ति घेवूत ॥
 येवूत श्रीगंगे वत्स तसे तव प्रियांसि सेवूत ॥ ६७ ॥
 श्रीगंगे त्यां यावे दर्शन जो हेंदरा सुभाना त्या ॥
 हें उचित होय माता तूं प्राणी बाळ या शुभा नात्या ॥ ६८ ॥
 जो राम कृष्ण ऐसें देवि पहाटे म्हणे सदा सजे ॥
 तो साधु शिपा हो तव चरण उपेक्षित [कदा] न दासां जे ॥ ६९ ॥
 गंगे तूं कल्पलता देसी पुरुषार्थ न करितां वाणी ॥
 वाणी व्यय कां न करूं तारीं सिंदराम आदि ते वाणी ॥ ७० ॥
 गंगे त्यां तारावे कुंभार सुतार परिट लोहार ॥
 जोहार म्हणायाचा जो प्रभुचा होय देवि तो हार ॥ ७१ ॥
 गंगे सद्गति सर्वां हैबतरायादि बाबराला हो ॥
 खळ हांसोत मज भले म्हणातिल घेतोसि बा बरा लाहो ॥ ७२ ॥
 बारामतींत वसती जे तारावे चि देवि तेलि हि ते ॥
 जड जरि हेर्य^३ पुराणीं तरि कां हरि कीर्ति सेविते लिहिते ॥ ७३ ॥

८६ तरी=होडी. ८७ तोय=पाणी. ८८ व=ढोक्यांत होणारी ऊ. ८९ प्रसू=आई. ९०
 पय=पाणी, दूध. ९१ वाणी=कमताई. ९२ वाणी=शब्द. ९३ हेय=त्याज्य.

उद्धारिले सगरसुत ब्रह्मद्वेषी सहस्र जे साठ ॥
 पाठ अघाची पुरविसि हे विद्या देवि तुज बरी पाठ ॥ ७४ ॥
 काय महत्त्व कवीरीं हरिभक्ति न दे सुरापगे यवनीं ॥
 स्वसेवने [हि] पावे स्थिति शक्ताच्या सुराप गेथें वर्नी ॥ ७५ ॥
 तुज भेटोनि निवावे गंगे शेठे महाजन हि सारे ॥
 दीनांसि तूं चि म्हणसी शक्ताधिक भजुनियां मज दिसा रे ॥ ७६ ॥
 आर्थप्रार्थित पुरतें आश्रय करितां चि कल्पवल्लीला ॥
 तव यश काय वदावें देवि तुझ्या शैथिल्यवल्लीला ॥ ७७ ॥
 मद्गुरुपुत्र सदाशिव यज्ञेश्वर यांसि भेट दे यश तें ॥
 जें शुचि निवाविसि गंगे तूं चि स्वजना अदेय देय शर्ते ॥ ७८ ॥
 वरशील सहाध्यायी साधु सदाशिव तयासि तूं गंगे ॥
 दर्शन दे द्रवसिल तरि विघ्न न करितील सर्वथा दंगे ॥ ७९ ॥
 श्रीविठ्ठलभजनाचा बहु काशीनाथ साधु या लाहो ॥
 श्रीगंगे प्राप्त तुला इतरा तव पायसा धुयाल हो ॥ ८० ॥
 गंगे देवि विठोबा दादा श्रीविष्णुभक्त शिर्वशील ॥
 एतद्गीत हरियशश्रवणे काशीसमेत निवशील ॥ ८१ ॥
 याचा परम प्रेमळ नंदन मैराळ तो तथापि कसा ॥
 येतो जो पंढरपूर चूर्तवनीं करितसे कथा पिकसी ॥ ८२ ॥
 हरिजनसंग तुज रुचे गंगे सादर अशांसि पाचार ॥
 साचार कथारस घे प्रीत्यै स्वाश्रितजना हि हा चार ॥ ८३ ॥
 तीर्थपद श्रीविठ्ठलमूर्ति स्थापूनि आदरें भजतो ॥
 श्रीगंगे गोसावी गोविंद गंगेल दूर कां मज तो ॥ ८४ ॥
 जो अमरसिंह जाधव या धवल प्राज्य यश जसें मातें ॥
 तोक हि लोकहितावह दे जें शिवभक्तिच्या रसें मातें ॥ ८५ ॥
 गंगेसंदर्शन दे श्रीविष्णुस्वामिभक्त नानातें ॥
 जग तोक माय तूं हें पूर्ण करू मनोरयासि या नातें ॥ ८६ ॥
 यावे प्रभु प्रतापा करुनि पुढें तुज नमावया फडके ॥
 गंगे तव तेजें तों विघ्नांचें उर कठोरही तडके ॥ ८७ ॥

१४ सुराप=मद्यपी. १५ गेय=वर्णनीय. १६ शेषतल्पवल्लीला=शेष. + तल्प=वत् + लीला=शेषावर निजणाऱ्या विष्णूसारखी लीला म्ह० क्रीडा. १७ शिव-शोल=कल्याणकारक आहे स्वभाव व्याचा. १८ चूत=आंब्यांचें झाड. १९ पिक=कोकिल. १०० प्राज्य= पुष्कळ.

ब्हावे कृतार्थ गंगे यावे पूजावया तुला शस्ते ॥
 हा स्तेनांसि म्हणविते पाठिव निजदूत परचमैशास्ते ॥ ८८ ॥
 यावे गुनदि खळति श्रीमाधवराय पेशवे दमुनी ॥
 ब्हावे श्रीरामजये हृष्ट जसे सर्व देश वेद मुनी ॥ ८९ ॥
 देवि अहल्याबाई पाप्मी भेटावयासि सत्वर ती ॥
 तूं पुण्यकीर्ति हे ही गंगे दोघी जणी हि सत्वरती ॥ ९० ॥
 सद्रति जडांसि गंगे संपत्ति क्षेत्रवासि विप्रकुळा ॥
 तुजला कीर्ति मिळेल प्रीति हरिहरांस ही न जीस तुळा ॥ ९१ ॥
 भगवति भगवद्भक्त श्रीधर-हृदयांत न व्यथा राहो ॥
 ब्रह्मकुटुंबशतभरण भवभ्रमणभर हरुनि भव्य थारा हो ॥ ९२ ॥
 राखी सद्रति गंगे त्वां माझ्या अग्रजांसि जो भावें ॥
 तुज भेटे स्त्रीपुत्र त्यागुनि जेथे अवश्य लोभावें ॥ ९३ ॥
 देवि मम पितृव्याचे सुत सुतरी कष्टपात्र रक्षावे ॥
 लक्षावे मात्र तुझ्या दृष्टीनें सर्व दोष भक्षावे ॥ ९४ ॥
 गंगाधर नारायण मैन्मातुळपुत्र जे तदानयने ॥
 गंगे कुळ तारावे निववार्थी तापली सदा नयने ॥ ९५ ॥
 मढंधूचे माझे तारावे श्वशुर मेहुणे साडू ॥
 धाडू चित्त तुजकडे गंगे न च मोह मैज्जना नाडू ॥ ९६ ॥
 मम बाळमित्र सर्व हि गंगे तूं अच्युतप्रमुख तारी ॥
 वारीं संसारभ्रम सारीं प्राचीन पातके सारी ॥ ९७ ॥
 बाबूराय तव सुत चि न शकें तत्प्रेमवर्णना तुंडे ॥
 कुरवाळीं तदपत्ये भरुत यशे साधुकर्ण नातुंडे ॥ ९८ ॥
 श्रीगंगे उरले ही वांचीव क्षुधित जीव सैत्रप ते ॥
 म्हणाति असें जेउनि जे स्वजना नाभी न होति सैत्रप ते ॥ ९९ ॥
 देवि तव पथे प्रमुदित बहु सुरभीतनुभवा परि समोर ॥
 हा स्वजनाच्या मार्गे या तुझिया अनुभवापरिस मोर ॥ १०० ॥
 तुज ऐकविलि मयूरें सर्वजनहितोदया स्तवनवाणी ॥
 हे दाया आहस प्रभु करिसिल देवि यास्तव न वाणी ॥ १०१ ॥
 जी पांडुरंगराये दिधली या सुयश दे वकीलीला ॥

१ स्तेन=चोर. २ चमू=कौज. ३ अग्रज=वडील भाऊ. ४ पितृव्य=पुलता. ५
 मातुल=मामा. ६ मज्जना=मत् + जन=माझे जन. ७ सत्रपते=अन्नछत्र घालणारे. ८
 सत्रप=सलज्ज.

- एकोत तुझ्या हि मुखें श्रीगौरी अदिति देवकी लीला ॥ १०२ ॥
- ॥ श्लोक ॥ त्वां दीन गंगे अति धन्य केला । ध्यातां तुज श्रीपतिकन्यकेला ॥
तूं जेवि दीनामि अपीम हातें । लोकीं न देणार असी महातें ॥ १०३ ॥
तारिले अग्र निवारुनि गंगे । सर्व दास मज पावन तातें ॥
दाखवूं चरित कीर्ति करावी । सर्वदा समज पाव नतातें ॥ १०४ ॥
केली तुवां ख्याति महानदीने । कीं मानिला स्वर्ग लहान दीने ॥
शंभुत्व त्रिष्णुत्व हि अर्पितीस । ज्ञानामृते जंतुसि तर्पितास ॥ १०५ ॥
कळाविद्या जाणे स्तुति करि रसें तो कवि नवी
तदन्य प्रेमें जो प्रिय तुज जसें तोक विनवी ॥
स्त्वें भंगे गंगे दुरित समजे हा तत्र दया
न भी ऐसें चित्तीं तरि नुचलितां हात वद या ॥ १०६ ॥
- ॥ आर्या ॥ जो सज्जनरंजन सुत दादा मागांत पावला मरण ॥
स्मरण धरुनि करावें गंगे त्वां तद्भवव्यथा-हरण ॥ १०७ ॥
- ॥ दोहा ॥ काढीं जो नतजनमनीं दुःसह तो भवकील ॥
दुनादि मयूरयशोधनीं हा कृतलोभ वकील ॥ १०८ ॥
- ॥ आर्या ॥ गुरु माझे श्रीराम श्रीमत्केशव गणेश हरि चवघे ॥
यांचा प्रसाद बदला गंगामृत पी ययेष्ट बरि चव घे ॥ १०९ ॥
॥ इति श्रीरामनंदनमयूरविरचित श्रीगंगावकीली संपूर्ण ॥

उपसंहार.

आज पर्यंत आझीं मोरोतकृत ५४ सुरस प्रकरणे लाविलीं. यांत ग्रंथ सुमारे तीन हजार आला आहे. ही म्हुळ प्रकरणे फारच मनोरंजक आहेत हें वाचकांचे लक्षांत येऊन चकलें असेलच. या ५४ प्रकरणांत “ त्रिष्णुपद-वकीली ” व “ गंगा-वकीली ” हीं ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां फारच महत्वाचीं होत. या दोहोंत पंतांनीं आपले विषयीं कांहीं गोष्टांचा उल्लेख केलेला आढळतो. त्यांचा भाऊ आबाजोपंत होता व भावजय सगुणाबाई होती असें त्रिष्णुपद वकीलीच्या ६८ व्या आर्येवरून स्पष्ट होतें. त्यांची स्त्री रमाबाई इतें काशीस जाण्याविषयीं प्रथम प्रेरणा केली असें त्याच प्रकरणाच्या ६९ व्या आर्येवरून दिसतें. त्यांचे यजमान बाबूराय जोशी यांस कृष्णराय, पांडुरंगराय, व नोळकंठराय असे तीन पुत्र होते असें गंगावकीलीच्या आर्या ७, ८, ९ आणि त्रिष्णुपद-वकीलीच्या आर्या १३, १४, १५ यावरून दिसून येतें. या तिघांच्या आया ताई व आवई होत्या असें गंगावकीलीच्या १० व्या आर्येंत सांगितलें आहे. बावरून बाबूराय यांस दोन बायका होत्या असें वाटतें. या प्रकरणाच्या ९ व्या आर्येंत बाबूराय याबद्दल

चुकोनें आबूराय असें पडलें आहे. पंतांच्या नाळमित्रांत एक अच्युत नांवाचा मित्र हाता असें गंगावकीलीच्या १७व्या आयेंत आहे. गंगाधरपंत पराडकर यांनें पंतांस काशीस जाण्याच्या कामीं मदत केल्याचा उल्लेख विष्णुपदवकीलीच्या १०व्या आयेंत आहे. ज्या † अमरसिंग जाधवाने पंतांस काशीस नेले त्याचा उल्लेख गंगावकीलीची आर्या ८५ व विष्णुपदवकीलीची आर्या ३ सांत आहे. त्यांचे चवथे गुरु सांचा उल्लेख गंगावकीलीच्या १०१व्या आयेंत आहे. काशीस जातांना वाटेंत दादा या नांवाचा पुष्प मृत झाला असें त्याच प्रकरणाच्या १०७ व्या आयेंत लिहिलें आहे. त्याच प्रकरणाच्या प्रकरणाच्या १३व्या आयेंत वडील भावाचा, १४व्या आयेंत चुलत भावाचा, १५ आयेंत मामेभाऊ गंगाधर व नारायण यांचा उल्लेख आढळतो. बारामतीकर जोशी यांचे मुख्य कारभारी दाजीबा होते असें त्या प्रकरणाच्या १४व्या आयेंत वरून होतें. विष्णुपदवकीलीच्या ६७व्या आयेंत सांगितलेलो आका ही बाबूरायाची बहीण असावीसें वाटतें. आपले निवासस्थान जी बारामती तिचा निर्देश गंगावकीलीच्या आर्या ६०, ६२, ६३, व ७३ सांत पंतांनीं केला आहे. त्यांचे गुरुगुरु सदाशिव आणि यज्ञेश्वर ह्या नांवाचे होते व त्यांतून सदाशिव हा त्यांचा सहाय्यायी होता, असें त्याच प्रकरणाची आर्या ७८ व ७९ सांवळून दिसून येतें. पेशव्यांच्या पदरचे सरदार फडें व रास्ते सांचा उल्लेख आर्या ८७ व ८८ सांत व अहल्याबाई होळकरणीचा आर्या ९० सांत आहे. खुद्द सवाई माधवराव पेशवे सांस विजय प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना आर्या ८९ सांत केली आहे. ८६व्या आयेंतोल नाना हे नाना फडणीस असावेसें वाटतें. २७व्या प्रकरणांत वामन, तुळसीदास, चांगदेव, व निवृत्ति सांचे वर्णन पंतांनीं केलें आहे. शके १६८४*त झालेल्या भक्तविजय ग्रंथाचा कर्ता जो ताहाराबादकर महिपति त्याची स्तुति १८व्या प्रकरणांत आहे. तिच्या १७व्या आयेंत वरून महिपतीचा पुत्र विठ्ठल या नांवाचा होता असें दिसतें. १६व्या प्रकरणांत भगवद्गीतेचा भाष्यकार ज्ञानेश्वर व वामन सांचा उल्लेख त्या प्रकरणांत आहे. या आयेंत आम्ही पूर्वी दिलेली टीप चुकली आहे. ज्ञानेश्वरीची थोरवी त्या प्रकरणाची आर्या १-१० सांत बघिली आहे. आठव्या प्रकरणांत पैठणकर एकनाथ स्वामींचें रसालवर्णन आहे. सारांश ही ५४ प्रकरणे फार मनोरंजक असून सांत बरीच उपयुक्त माहितीही आहे. पंतांचे चरित्र ह्या ग्रंथारंभी दिलें आहे त्यांत त्यांच्या गोत्राचा उल्लेख आला नाही झणून तत्संबंधी आर्या एथें दाखल करून हा अत्यलेख आटपतो:—

वा पाव जामदग्न्या । रामा ! तूं शत्रु मृगकुळीं हरिसा ।

मज बव गोत्रोवत्त्रा पीडिति कामादि नित्य हे अरि सा ॥ १२ ॥

महर्षिज्ञापना

समाप्त.

‡ धनाजी जाधवाचे नातु. यांचे वंशज श्री० शंभुसिंग जाधव माळेगांवकर हे पुणे हायस्कुलांत इंग्रजी अभ्यास करीत आहेत.

* शके सोळाशें चवथ्यायशी । चित्रभानुनामसंवत्सरासी ॥

वैशाख वद्य द्वादशीसी । ग्रंथ सिद्धोसी पावला ॥ २१५ ॥

प्रवर पासूनि दक्षिणेस । ताहाराबाद गांव पांच कोस ॥

भक्तविजय अति सुरस । झाला असे ते ठायीं ॥ २१६ ॥ अ० ५७.

भक्तविजय.

मोरोपंती प्रकरणांची अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक.	प्रकरणाचें नांव.	पृष्ठ.	ग्रंथसंख्या . वृत्त.
१.	मोरोपंताचें चरित्र.	१.	
२.	पूर्णमंत्र भागवत.	१६.	१०१. आर्या.
३.	गोपी गोडवा.	२५.	६९. ,,
४.	मारुति स्तुति.	३०.	४०. अनुष्टुभ्.
५.	दुर्वासभिक्षा.	३३.	२३६. ओव्या.
६.	भृगुचरित्र.	४५.	४७. श्लोक.
७.	दशावतार.	५०.	१०. आर्या.
८.	श्रीनाथ चरित्र.	५१.	२६. ,,
९.	दुर्गास्तव.	५३.	४१. ,,
१०.	ध्रुवचरित्र.	५६.	१०७. साख्या.
११.	प्रश्नोत्तर रत्नमाला.	६३.	७९. आर्या.
१२.	राजापुरस्थ गंगा प्रतिनिधि.	६९.	२६. ,,
१३.	सन्मनोरथराजि.	७१.	७१. ,,
१४.	श्रीविठ्ठलप्रणिधि	७६.	४१. ,,
१५.	श्री काशीस्तुति	७९.	२६. ,,
१६.	भगवद्गीतास्तुति	८१.	१५. ,,
१७.	साधुस्तव.	८३.	८. ,,
१८.	महिपति स्तुति.	८३.	१३. ,,
१९.	सस्संगस्तव.	८५.	६०. ,,
२०.	मुरलीपंचक.	८९.	५. ,,
२१.	नामसुधाचषक.	९०.	१२६. ,,
२२.	रामरोति.	९१.	१०३. ,,
२३.	विष्णुपदवकीली.	१०७.	१००. ,,
२४.	भस्मासुराख्यान.	११४.	४२. श्लोक.
२५.	साधुरीति.	१२०.	५०. आर्या.
२६.	पदें.	१२३.	३. पदें.
२७.	वामनादि कीर्तन	१२४.	४. अनुष्टुभ्.
२८.	श्रीकृष्णा माहात्म्य.	१२५.	१९०. अनेक वृत्तें.
२९.	पदें.	१४०.	३. पदें.
३०.	विट्ठल स्तोत्र.	१४१.	१२. श्लोक.
३१.	गोपीगोडव्याच्या शे- वटचीं पदें.	१४२.	२. पदें.
३२.	राधाकृष्ण संवाद.	१४३.	४७. आर्या.
३३.	रामप्रार्थना.	१४६.	४०. अनुष्टुभ्.
३४.	हरिहरस्तव.	१४९.	११. आर्या.

(२)

३५.	पदे.	१५०.	२.	पदे.
३६.	दत्तदयोदय.	१५०.	१०२.	आर्या.
३७.	पद.	१५७.	१.	पद.
३८.	दत्तात्रेयाची आरती.	१५८.	१.	आरती.
३९.	पतिव्रता कीर्तन.	१५८.	५१.	आर्या.
४०.	पुंडरीक प्रार्थना.	१६०.	३७.	अनुष्टुप्.
४१.	विठ्ठलविज्ञापना.	१६३.	६७.	"
४२.	प्रार्थना.	१६८.	१०.	"
४३.	मुक्तांजलि अथवा } गुरुस्तुति.	१६८.	११०.	आर्या.
४४.	सवय्या.	१७६.	६.	सवय्या.
४५.	अवतारमाला.	१७७.	३१०.	आर्या.
४६.	गंगास्तव.	२०१.	३७.	श्लोक.
४७.	आरती.	२०६.	१.	आरती.
४८.	विठ्ठलपदपद्मस्तुति.	२०६.	६.	आर्या.
४९.	बालमंत्ररामायण.	२०६.	२७३.	"
५०.	त्रिस्थळी यात्रा.	२२६.	१५.	"
५१.	श्रीगुरुस्तुति.	२२७.	११.	"
५२.	द्विचत्वारिंशष्टिगयात्रा.	२२८.	४३.	"
५३.	साधुसत्कार.	२३१.	३५.	"
५४.	गंगावकीली.	२३४.	१०१.	"
५५.	उपसंहार.	२४१.		

एकूण २९८१.

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

मराठी भाषा, साहित्य विकास

रमणी रमणीव या सुवासा रमणानंदविधायिनीदुवक्त्रा ॥
 अतिरम्यपयोधरा धरायामुदितेवामरभूभुवं विजेतुम् ॥ १६ ॥
 वज्रित्रस्ताः शैलसंघा विशकं वासस्थानं निर्भयं नाध्यगच्छन् ॥
 वासोराशिठ्याजतो यां समेत्य हृष्टे हृष्टे संवसंतीति मन्ये ॥ १७ ॥
 विनिमयं वितनोति यदापणे रजतकांचनकैः सततं जनः ॥
 व्यवहृतिस्तु न कुप्यमयी तथा कदशनं वसनं मालिनं न च ॥ १८ ॥
 गृहैः कलत्रैः शिशुभिः पुरस्ताज्जलैः सदन्नैर्वसनैश्च पश्चात् ॥
 आकर्षितं पांथमनस्तु यत्र चक्रे निजं लक्षणमेव सत्यम् ॥ १९ ॥

प्रतिवर्षं सुवर्णं इष्टं अनतिक्रम्य इति यथेष्टमेव लभते ॥ १५ ॥

रमणीति । रमयति सा रमणी । शोभनो वासो यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभनो वासो वसतिः यस्याः सा । यद्वा सांतमिदं शोभनानि वासांसि वस्त्राणि यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभनं वासो वस्त्रं यस्याः सा सुवासाः । रमते ते रमणाः विलासिनः तेषां आनंदं विदधातीति रमणानंदविधायिनी । अन्यत्र रमणस्य भर्तुः आनंदं अन्यत् समानं । ताच्छील्येणिनिः नांतत्वात्डोप् । इंदुरिव वक्त्रं पुरद्वारं यस्याः सा अन्यत्र इंदुरिव वक्त्रं मुखं यस्याः सा इंदुवक्त्रा । धरतीति धरा । पचाद्यच् । अति रम्यं यत्पयः उदकं तस्य धरा धत्री । अतिरम्यौ पयोधरौ यस्याः सा अतिरम्यपयोधरा या नगरी रमणीव सुंदरीव अमराणां भूः स्वर्लोकः तस्याः भवतीति अमरभूभूः अमरावती तां अन्यत्र अमरभूभुवं अप्सरसं विजेतुमिव उदिता । उत्प्रेक्षोपमाश्लेषाणां संसृष्टिः ॥ १६ ॥

वज्रीति । वज्री इंद्रः तस्मात् त्रस्ताः भीताः । सुत्रामागोत्रभिद्वज्जीत्यमरः । शैलानां पर्वतानां संघाः निर्भयं निःशकं वासस्य स्थानं नाध्यगच्छन् न प्रापुः । अतः यां नगरीं समेत्य वाससां राशयस्तेषां व्याजः मिथं तस्मात् इति वासोराशि-व्याजतः हृष्टे हृष्टे आपणे आपणे संवसंतीति मन्ये । यस्यां वाससां राशयः पर्वत-समानाः हृष्टे हृष्टे संतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १७ ॥

विनिमयमिति । जनः यस्याः आपणे रजतकांचनकैः विनिमयं क्रयविक्रयं सततं करोति । कुप्यमयी ताम्रादिमयी व्यवहृतिः नास्ति । तथा कुत्सितं अशनं कदशनं मालिनं वसनं च न नास्ति ॥ १८ ॥

गृहैरिति । यत्र यस्यां नगर्यां स्वकीयैः गृहैः कलत्रैः । कलत्रं गेहिनी गृहमिति धनंजयः । शिशुभिः बालैश्च पुरस्तात् अग्रे आकर्षितं । यत्र यस्यां नगर्यां जलैः सदन्नैः वसनैश्च पश्चात् आकर्षितं पांथमनस्तु निजमेव लक्षणं ' संकल्पविकल्पात्मकं

विलोक्य बुद्ध्या विकलीकृतं तत् क्लीबैरपि क्लीबतरं तु यत्र ॥
 वर्षास्त्रिहैवावसतिविधेया सिद्धांतमेवं निजमेव नीतम् ॥ २० ॥
 ऋणत्रयं भूमितले प्रसिद्धं तथा चतुर्थं व्यवहारजन्यम् ॥
 ऋणत्रयाच्चैव नरोऽविमुक्तस्तुरीयकं यत्र तु नैव दृष्टम् ॥ २१ ॥

भक्तं सुगंधि युवतीं सुगुणां तनूजं
 वश्यं सुसूक्ष्मवसनं दधि माहिषं च ॥
 हैयंगवीनमपि शंभुरता लभन्ते
 लोको निदर्शनमदोविषये यदीयः ॥ २२ ॥

प्रासादशैलशिखरोपगृहाधिरूढा ।

बालाः शरत्सकलचंद्रजिदाननाब्जाः ॥

मन' इति लक्षणं सत्यं चक्रे । गृहगमनस्यात्यावश्यकत्वात् एतन्नगरीवासस्याप्यत्या-
 वश्यकत्वान्निश्चयं नाधिजगामित्यर्थः ॥ १९ ॥

विलोक्येति । यत्र यस्यां नगर्यां बुद्ध्याक्लीबैरपि गृहादिभिः । यद्यपि शिशु-
 शब्दस्य न नपुंसकत्वं तथापि छत्रिन्यायेन तत्राप्यप्रोषितं । विकलीकृतं अतिशयेन
 क्लीबमिति क्लीबतरं पांथमनः विलोक्य वर्षासु इहैव अस्यामेव नगर्यां आवसतिः
 विधेया इति निजं सिद्धांतमेव नीतं । निश्चयात्मिका बुद्धिरिति लक्षणमस्या ज्ञेयं ।
 एतेन स्वगृहाद्यपेक्षया अत्रत्यजलादीनामाधिक्यं दर्शितं ॥ २० ॥

ऋणत्रयमिति । ऋणानां त्रयं ऋणत्रयं देवऋणं ऋषिऋणं पितृऋणमिति-
 त्रिविधं ऋणं भूमितले प्रसिद्धं तथा व्यवहारजन्यं चतुर्थं प्रसिद्धं यत्र ऋणत्रयात्
 अविमुक्तः नरः न नास्ति । सर्वोपि ऋणत्रययुक्त एवासीदिति भावः । तुरीयकं चतुर्थं
 व्यवहारजन्यं । चतुरश्रयतावाद्याक्षरलोपश्चेति छप्रत्ययान्ताच्चतुःशब्दात् स्वार्थकः ।
 यत्रनैव दृष्टं । यत्र सर्वोपि यज्ञकर्तारः वेदपाठकाः पुत्रवंतः धनवंतश्चासन्निति भावः ॥ २१ ॥

भक्तमिति । शंभौरताः शंभुरताः शिवभक्ताः शोभनः गंधो यस्येति सुगंधि ।
 गंधस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्य इति इत्वं । भक्तं ओदनं । भिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदने-
 स्त्रीसदीदिविरित्यमरः । सुगुणां युवतीं तनूजं वशंगतः वश्यः तं वश्यं स्वाधीनं
 वशंगत इति यत् । सुसूक्ष्मं च तद्वसनं च सुसूक्ष्मवसनं माहिष्याः इदं माहिषं ।
 तस्येदमित्यण् । दधिह्यस्तनगोदेहोद्धवं हैयंगवीनं घृतं नवं । हैयंगवीनं संज्ञायामिति
 निपातनात् साधुत्वं । लभन्ते अमीषां विषये अदो विषये यस्याः अयं यदीयः ।
 वृद्धाच्छइति छप्रत्ययः । लोकः निदर्शनं दृष्टान्तः । शाल्यमन्नमनवं नवं घृतं
 मुद्गसूपमथ माहिषं दधि । सूक्ष्मवस्त्रमबला च कोमला को लभेत शिवपूजनं विनैति
 श्लोकोक्तफलभाजः सर्वोपि यत्र शिवभक्ताः संतीति भावः ॥ २२ ॥

प्रासादेति । शरादि यः सकलः पूर्णः चंद्रः शरत्सकलचंद्रः शरत्सकलचंद्रः

दिव्यांगना इव विभांति सदैव यत्र ।

पीनोन्नतातुलकुचास्तडिदंबराङ्गाः ॥ २३ ॥

अधिकं सुखदा पुरी सुराणामिति यज्ञान् मनुजा विधाय जग्मुः ॥

नहि तत्र सुखं तथेति मत्वा भनिपातस्य मिषेण यां व्रजन्ति ॥ २४ ॥

जलाशयानां मिषतः पयोधिः शुद्धो हि यस्यां प्रतिरथ्यमास्ते ॥

क्रमेण मां वाडवनामत्रद्विर्जज्ञेदितोवापभयो विलीनः ॥ २५ ॥

दुग्धादीनां सिंघवो यत्र लीना भीता नूनं वाडवाद्गोषु सर्वे ॥

सायं प्रातः प्रत्यहं दुग्धदोहा यत्प्रयेताः सर्वदा यत्क्षरन्ति ॥ २६ ॥

तस्यां वसन्नभसि मास्यखिलद्विजेभ्यो ।

दत्त्वा पितुः समधिकं स तु दक्षिणां ताम् ॥

सप्तरके नृपतिसन्निहितः प्रजानां ।

कार्याणि शास्त्रमनुसृत्य चकार धीरः ॥ २७ ॥

जयतीति शरत्सकलचंद्रजित् शरत्सकलचंद्रजित् आननाब्जं । यासां ताः शरत्स-
कलचंद्रजिदाननाब्जाः । पीनोन्नतौ अतुलौ कुचौ यासां ताः तथोक्ताः तडिदिव
अंबरं वस्त्रं तेन आदृष्टाः युक्ताः । प्रासादा एव शैलाः पर्वताः तेषां शिखराणि
ऊर्ध्वप्रदेशाः तेषु यानि उपगृहाणि सौधानि तानि अधिरूढाः बालाः दिविभवाः
दिव्याः दिव्याश्च ता अंगनाश्च दिव्यांगनाः ता इव सर्वकालं यत्र यस्यां नगर्यां
विभांति शोभते । सर्वांगनापेक्षया सौंदर्यात् सौवर्णवसनत्वात् उच्चगृहाधिरूढत्वाच्च
देवांगना इव विभांतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अधिकमिति । मनुजाः सुराणां पुरी अमरावती अधिकं पुण्यनगर्यपेक्षया
अधिकं सुखदा इति हेतोः यज्ञान् विधाय तामितिशेषः । जग्मुः अनंतरं तत्र
अमरावत्यां तथा पुण्यपुरीसदृशं सुखं न इति मत्वा भानां ताराणां मिषेण पातः
पतनं तस्य मिषेण यां नगर्यां व्रजन्ति गच्छन्ति ॥ २४ ॥

जलाशयानामिति । वाडवद्विः वडवानलः क्रमेण प्रथमं क्षाराब्धिग्रसे प्रवृत्तः
अनंतरमिक्षुरसोदं ग्रसेदिति क्रमेणांतिमं मांशमेतत् इतीव यस्यां विलीनः शुद्धः पयोधिः
शुद्धोदकसमुद्रः अपभयः सन् जलाशयानां मिषतः व्याजात् रथ्यायां रथ्यायामिति
प्रतिरथ्य आस्ते । यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ २५ ॥

दुग्धादीनामिति । दुग्धादीनां क्षीरादीनां सिंघवः समुद्राः वाडवाद्वेभीताः संतः
यत्र यस्यां वर्तमानासु गोषु लीनाः अंतर्हिताः नूनं । यत् यस्माद्धेतोः एताः गवः
सायं संध्याकाले प्रातः प्रातःकाले अहनि अहनीति प्रत्यहं दुग्धः निष्काशितः दोहः क्षीरं
यासां ताः दुग्धदोहाः यद्यपि तथापि सर्वदा सर्वकालं क्षरन्ति स्तनद्वारा स्खन्ति ॥ २६ ॥

दाता नृपालाणामूर्धजमौलिमाला-

संघोद्वलत्प्रचुरगंधरजः समृद्ध्या ॥

संरंजितामलपदो जयति प्रकामं ।

श्रीशङ्खनाम नृपतिर्भुवि कल्पवृक्षः ॥ २८ ॥

यस्मिन् शासति भारतं द्विजवरा यज्ञक्रियातत्परा ।

राजानो जितवैरिणो निजमहीलोकान् मुदा बिभ्रति ॥

वाणिज्याप्तसमस्तभोगनिचया वैश्यास्तदन्ये सुखं ।

क्रीडन्ति स्वपुरेषु नित्यमुदिता देवैः सदा वर्षति ॥ २९ ॥

दानप्रदातृजनसंस्तवनप्रसंगे विद्वत्सदस्युपमितिः स बभूव कर्णः ॥

तावन्न यावदुदियाय नरैर्द्रवंद्यपादारविंदयुगलो भुवि शाहुराजः ॥ ३० ॥

तस्यामिति । तस्यां मगर्यां वसन् वीरः बल्लालः नभसि मासे श्रावणे मासे अखिलद्विजेभ्यः पितुः बाजिराजात् समधिकं ययास्यातया तां प्रसिद्धां दक्षिणां दत्ता अनंतरं सप्तारके नृपतिसन्निहितः शाहुसमीपस्थः सन् शास्त्रं नीतिशास्त्रं अनुसृत्य प्रजानां लोकानां कार्यं चकार । दातेति । नृन् पालयति ते नृपालाः राजानः तेषां गणाः संघास्तेषां मूर्धजाः मूर्धस्थिताः ये मौलाः मुकुटाः तेषु याः मालाः माल्यानि तेषां संघः समूहः तस्मात् उद्वलत् यत्प्रचुरगंधं रजः परागः तस्य समृद्धिः वृद्धिः तया संरंजिते अमले निर्दोषे पदे चरणौ यस्य तयोक्तः भुवि कल्पवृक्षः श्रीयुक्तः शाहुनामनृपतिः प्रकामं अत्यंतं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ २८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भारतं भरतखंडं शासति सति । द्विजवराः ब्राह्मणाः यज्ञक्रियायां तत्पराः आसन्नितिशेषः । जितवैरिणः राजानः क्षत्रियाः निजा या मही पृथ्वी तत्संबन्धिनो लोकान् मुदा हर्षेण बिभ्रति पुष्पांति वैश्याः वाणिज्याप्त-समस्तभोगनिचयाः आसन् । तदन्ये शूद्रादयः नित्यमुदिताः संतः स्वपुरेषु आसन् स्वस्ववृत्त्या सर्वेपि हृष्टा आसन्नित्यर्थः । देवः पर्जन्यः सदा सर्वकालं वर्षति वर्षे । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेतिवर्तमाने लट् ॥ २९ ॥

दानेति । सः कर्णः विदुषां सदः विद्वत्सदः तस्मिन् विद्वत्सदासि । स्त्रीनपुं-सकयोः सद इत्यमरः । दानप्रदातारः ये जनास्तेषां संस्तवयन् तस्य प्रसंगः तस्मिन् उपमितिः उपमानं तावद्बभूव यावत् नरैर्द्रवंद्यपादारविंदयुगलः शाहुराजः भुवि न उदियाय नोदितः ॥ ३० ॥

५. श्रीशंभुपूतनयः शिवनामभूपः 'द्विजकल्पवृक्षः' इति च पा० भे० । ६. '०भूतलं' पा० भे० । ७. 'कालेहरिवर्षति' पा० भे० । ८. '०शिवनामभूपः' पा० भे० ।

दधाति पादं न गदोऽपि यस्य राज्ये रिपुभ्योऽभिभवः कुंतो नु ॥
 वर्षति मेघा नितरां स्वकाले चोराभिभूतेस्तु कुंतोऽत्र वार्ता ॥ ३१ ॥
 स शाहुराजो जयति प्रकामं सुदक्षिणो दक्षिणदिक्पतिर्यम् ॥
 संप्राप्य विप्रा निजमर्थितार्थं सद्यो लभन्तेऽल्पितकल्पवृक्षम् ॥ ३२ ॥
 वार्ध्वब्जनाकबलिसद्यसु कामिनीनां ।
 बिंबाधरेऽमृतमयं स्वरुचिप्रपञ्चः ॥
 मन्ये तृणेषु तदमुष्य यतो द्विषतो ।
 धृत्वा मुखे मृतिभयं समरे त्यजन्ति ॥ ३३ ॥
 तस्मिन् नृपे पालयति प्रजास्ताः कालोऽतियातः सुमहाननेन ॥
 तुल्यं करिष्यन्ति न केऽपि चक्रूः राज्यं कलौ दारितवैरिणेह ॥ ३४ ॥
 तपःप्रभावं प्रसमीक्ष्य तस्य कलिः स्वकृत्ये न बभूव शक्तः ॥
 अपत्यवीतत्वमलं विधाय नृपे प्रहृष्टः स बभूव नीचः ॥ ३५ ॥
 सिंहासनारोहणवर्षतो यः सैकं नृपो विंशतिवर्षयुग्मम् ॥
 चकार राज्यं नितशत्रुवर्गः सुराधिपाराधनलब्धकीर्तिः ॥ ३६ ॥
 दधातीति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३१ ॥

स इति । सुतरां दक्षिणः कुशलः सुदक्षिणः ॥ ३२ ॥
 वार्ध्वब्जेति । वार्धिः समुद्रः अब्जश्चन्द्रः । नाकः स्वर्गः । बलिसद्य पातालं
 कामिनीनां युवतीनां बिंबमिव अधरः तस्मिन् अमृतं अयं स्वरुचः प्रपञ्चः विस्तारः ।
 तत् अमृतं तृणेषु अस्तीत्यहं मन्ये । यत् यस्माद्विस्तारः अस्य द्विषतः मुखे धृत्वा
 समरे संग्रामे मृतिभयं मरणभयं त्यजन्ति ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् नृपे ताः प्रजाः पालयति सति महान् कालः अतियातः
 अतिक्रान्तः । अस्मिन् कलौ अनेन तुल्यं केपि राजानः राज्यं न चक्रुः अग्रे केपि
 न करिष्यन्ति । किं भूतेन दारिताः वैरिणो येन तथोक्तेन ॥ ३४ ॥

तप इति । कलिः तस्य राज्ञः तपसः प्रभावं सामर्थ्यं प्रसमीक्ष्य स्वस्य कृत्ये
 शक्तः समर्थः न बभूव । नीचः सः कलिः नृपे अपत्येन वीतः राहितः तस्य
 भावः तत्त्वं विधाय अलं अत्यन्तं प्रहृष्टः बभूव । यद्वा अपत्यवीतत्वमेव मलः
 तं विधाय ॥ ३५ ॥

सिंहः सनेति । एकेन साहितं सैकं विंशतिवर्षाणां युग्मं विंशतिवर्षयुग्मं एकच-
 त्वारिंशद्वर्षाणीत्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ ३६ ॥

१. '०कुतःस्यात्' पा० भे० । १०. '०कुतोहि०' पा० भे० । ११. '०रणे
 रिपुभयं' पा० भे० ।

संग्रामेति । आहवे युद्धे । अभ्याघातसम्भवात्संग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरः ॥ ४३ ॥

निशम्य वाक्यं नरपोऽतितुष्टस्तदैव राज्यं निजमस्य हस्ते ॥
 प्रत्यर्पयामास स वाजिदंतिकोशादिभिः संयुतमत्युदारः ॥ ४४ ॥
 पितामहेन प्रपितामहेन स्वयं च तातेन सदर्जितं यत् ॥
 प्रधानसात्तत्सलकं चकार सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मा ॥ ४५ ॥
 सर्वान् समभ्यर्च्य धनेन वस्त्रैरंतःपुरस्थान्नगरस्थितांश्च ॥
 आबालवृद्धं स जगाद् राजा प्रधानवर्यो ह्यविताधुना वः ॥ ४६ ॥
 ततो नृपः क्रोशयुगे स्थितां तां कृष्णां समभ्येत्य नदीमदीनः ॥
 पत्नीसहायः प्रतिपूज्य चक्रे स्तुतिं सुराधीश्वरदेहजायाः ॥ ४७ ॥
 कृष्णे कृष्णतनूद्वये भगवति ब्राह्मी लिपिः पापिनो ।
 नार्यं यास्यति नाकमित्यवितथा भालस्थिता याभवत् ॥
 तां मिथ्या न करोषि वारिणि निजे स्नातं दिवं यन्नय-
 स्येनं तत्तव वर्णने भुवि नरो नैवास्ति कश्चिद्भिर्भुः ॥ ४८ ॥

निशम्येति । निशम्य श्रुत्वा अत्युदारः स शाहुः ॥ ४४ ॥ पितामहेनेति ।
 प्रधानाधीनं प्रधानसात् ॥ ४५ ॥

सर्वानिति । वः युष्मान् अविता रक्षिष्यति । यद्वा वः युष्माकं अविता रक्षकः
 अस्तीतिशेषः ॥ ४६ ॥

तत इति । पत्नी सहायो यस्य सः पत्नीसहायः । अनेन पत्न्या सहगमनं
 कृतमिति सूचितं । सुराधीश्वरो विष्णुः तस्य देहः तस्माज्जाता तस्याः । कृष्णा
 कृष्णतनुः साक्षादिति कार्तिकमाहात्म्यं ॥ ४७ ॥

स्तुतिं चक्रे इत्युक्तं तामेवाह कृष्णे इत्याद्यष्टाभिः पदैः । कृष्णे इति । कृष्णो
 विष्णुः । विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः । तस्य तनुः शरीरं तस्मादुद्भवा तत्संबुद्धौ
 हे कृष्णतनूद्वये । अत्र पादौ कार्तिकमाहात्म्ये कृष्णादिनद्युत्पत्तिप्रकारोलिखितः
 सोत्रानुसंधेयः । हे भगवति कृष्णे । अयं पापी नाकं न यास्यति स्वर्गं न
 गमिष्यति । नाकः स्वर्गांतरिक्षयोरिति विश्वः । इति या पापमस्यास्तीति पापी
 तस्य पापिनः । अत इति ठनाविति इनिः । भालस्थिता ब्राह्मी ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ।
 तस्येदमित्यण् । न वितथा अविताया सत्या लिपिः अभवत् आसीत् तां मिथ्या
 न करोषि निजे वारिणि स्नातं एनं पापिनं । अन्वादेशो एनादेशः । दिवं स्वर्गं
 नयसि तत्तस्मात् कारणात् तव वर्णने भुवि कश्चित् नरः विभुः समर्थः नास्ति ।
 ब्रह्मलिपेः संरक्षणं स्वर्गं प्रति नयनं च विरोधस्तस्माद्विरोधाभासालंकारः ।
 परिहारस्तु ना अयमितिच्छेदः । नृशब्दस्य प्रथमा अयं ना नरः नाकं स्वर्गं
 यास्यति इति ॥ ४८ ॥

मातः पापचया मया हि^३ विहिता निःशंकमकस्थितम् ।
 बालं कालमुखान्न मोचयसि चेत्क्लेशापहाख्यां त्यज ॥
 भानुर्भाति न वा क्षमा न सहते चंद्रो न चंदत्यथो ।
 वायुर्वाति न वेति कुत्रचिदियं वाणी श्रुता किं वद ॥ ४९ ॥
 आधारात्तव देवि पातकततिस्त्रैलोक्यमातः कृता ।
 कीनाशप्रभवं भयं न गणितं लोकापवादादपि ॥
 देवैर्देवभिर्वदिते भगवति त्वन्नाथमंबाधुना ।
 कालश्चेद्भ्रूसिता व्रजेत्तव लयं कीर्तिः पुरा संचिता ॥ ५० ॥
 दैत्याद्विदूषदसंभवांगुलिनस्त्राग्रोद्भूतभागीरथी-
 पाथस्तुंगतरंगसंगतमरुत्स्पर्शक्षणे निर्मलाः ॥
 जायंते मनुजा व्रजंति च दिवं त्वं यत्स्वयं श्रीहरिः
 साक्षान्मृत्युभयाद्विमोचयसि चेन्नैश्वर्यमेतत्तव ॥ ५१ ॥

मातरिति । हे मातः मया तु पापचयाः पापसंघाः निःशंकं विहिताः त्वदाश्रया-
 दिति भावः अंके उत्संगे स्थितं बालं मां कालस्य यमस्य मुखात् न मोचयसि
 चेत्क्लेशान् अपहंतीति क्लेशापहा क्लेशापहा चासौ आख्या क्लेशापहाख्या तां त्यज
 मुंच । अपेच क्लेशतमसोरिति डः । न तु तव रक्षणे मम शक्तिर्नास्ति
 क्लेशापहाख्यां त्यक्षामीति चेदाह । भातीति भानुः नभाति न प्रकाशते ।
 क्षमते सा क्षमा पृथ्वी न सहते न क्षमते । चंदतीति चंद्रः न चंदति नाङ्गादयति
 वातीति वायुः न वाति न वहति । इति वाणी कुत्रचित् श्रुता किं वद । इदं
 यथा कदापि न भवति तथा क्लेशापहाख्यात्यागोपि न तस्मान्मद्रक्षणमेव तव
 युक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आधारादिति । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेऽप्यञ् । त्रैलोक्यस्य
 माता त्रैलोक्यमाता तत्संबुद्धौ हे त्रैलोक्यमातः हे देवि मया तव आधारात्
 पातकानां ततिः कृता कीनाशो यमः । कृताते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु
 इत्यमरः । तस्मात्प्रभवं भयं न गणितं लोकापवादादपि भयं न गणितं देवैर्दे-
 वभिर्वदिते हे भगवति हे अंब त्वं नाथो यस्य तं मां कालः ग्रसिता चेत्पुरा
 संचिता ते कीर्तिः लयं व्रजेत् गच्छेत् ॥ ५० ॥

दैत्येति । दितेः कश्यपपत्न्याः अपत्यानि दैत्याः । दित्यदित्यादित्येत्यदिना ण्यः
 तान् द्वेष्टीति दैत्यद्विदूष वामनः तस्य पदं वामचरणः तस्मात्संभवा या अंगुलिः
 अंगुष्ठः तस्य नखं तस्य अग्रं तस्मात् उद्भूता या भागीरथी तस्याः यत्पाथः
 उदकं तस्य तुंगाः उच्चाः ये तरंगास्तैः संगतो यो मरुत् वायुस्तस्य यःस्पर्शक्षणे

१३. 'तु' 'पा०' भे० । १४. 'पापाप०' 'पा०' भे० । १५. 'यत्' 'पा०' भे० ।

वृद्ध्या यस्य गुणो न बाधित इति श्रीरामचंद्रप्रभुः ॥
 सदैव्याकरणाद्विशिष्यत इति त्वं वाक् तमेवाश्रय ॥ १४८ ॥
 त्वदधिपतिरयं सदाश्रयाशः स परं सर्वजनाश्रयप्रदोऽस्ति ॥
 जनयति बहुतापमंतिकस्थः स पुनर्विष्णुरनेकतापहंता ॥ १४९ ॥
 शोभन्ते न कलाकलापकुशलाः कांता हि कांतं विना
 तद्वाणि स्पृहणीयसद्गुणगणं श्रीनायकं संश्रय ॥
 नन्वस्ति ज्वलनः पतिर्म इति दुस्तर्कं वृथा मा कृथा
 यत्स्वप्नेऽप्यविवाहिते न रमणे मुख्या रमन्ते स्त्रियः ॥ १५० ॥

किं च भगवान् श्रीरामो वैव्याकरणादपि विशिष्यत इति स एवाश्रयणीय इत्याह । नो जात इति । हरेः प्रत्ययः सकृज्जातो न लुप्यते 'इयं ज्ञानकला त्वंतः सकृज्जाताऽभिवर्धते' इति वासिष्ठोक्तेस्तु राजन् सु इत्यत्र प्रकृतेः परो नातोऽपि सुरुपोऽपि प्रत्ययो लुप्यते । हल्ङ्यादि सूत्रात् । किं च यस्य हरेरादेशः क्वचिन्नवि- कल्पते 'भीषास्माद्वातः पवत' इत्यादि श्रुतेः अस्य तु हर एहि हरयेहीति लोपः शाक्यस्येति लोपरूप आदेशो विकल्पते यस्य भगवतो वृद्धिः परकीयगुणं न बबाधे । किं तु परगुणरसिकैवाभूत् । यद्वा यस्य वृद्धिः परिस्फूर्तिस्तथा तथा गुणस्य मैत्र्यादिकस्यापि वृद्धिरेव न बबाध इत्यस्य तु वृद्धिरेचीति (वृद्धिराहुणइतिगुणं बाधते गंगौघ इत्यादौ) ॥ १४८ ॥

हे वाणि यदेवं न मन्यसे किमि 'त्यग्निर्मे वाचि श्रित' इत्यादि श्रुतेरुत्पत्तेर्वाह- मग्निनाविधितेति कथमन्यं भजेयेति चेन्मैवं तदाश्रयो न स्वार्थहेतुरित्याह । त्वदधीति आश्रयाशः आश्रयस्याशा यस्येति स्वातंत्र्याभावः आश्रयं अश्रातीति च हरिस्तु सर्वाश्रयप्रदः अग्निस्तापं जनयति हरिस्त्वेकतापहा नानात्वहंता च ॥ १४९ ॥

तस्मात्सुखहेतुर्गुणवान् श्रीमानेवाश्रयणीय इत्याह शोभन्त इति अग्निः पतिरस्ती- ति दुस्तर्कं मा कृथाः यत् सर्वस्त्रीसाधारणमिदं तथा च श्रुतिः 'सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निस्ते पतिस्तुरीयस्ते मनुष्य इति' एवंचाग्निः पतिरिति कृत्वा न काभिरपि तुरीयो वृतः । अपि तु त्रियत एव तस्मात्त्वं तुरीयं मनुष्यजं त्वृण स च श्रीकृष्ण एव नान्यः । यदाग्निना तव विवाहोऽभवि- ष्यत्तर्हीदं वक्तुं सांप्रतमभविष्यत् स त्वविवाहितोऽस्ति । अविना मेघेण वाहितश्च कृष्णस्तु विवाहितोऽस्ति परं त्वं मुग्धत्वान्न जानीषे । विना गरुडेन वाहितस्तस्मा- द्विवाहितं स्वतःसिद्धकांतं ककारांतत्वाच्छ्रीनायकं परित्यज्याविवाहिते रमणं मुख्यानां स्त्रीणां दूषणायेत्याह न स्वमेति । मुखे भवा मुख्या ॥ १५० ॥

अंगेषु मुख्या द्विजमध्यसंस्था बाणानुसंधानपराऽसि नित्यम् ॥
 अंधस्थिरप्रेमरसा रसज्ञे नरस्तुतिं तस्यज कर्णवत्त्वम् ॥ १५१ ॥
 जिह्वे सर्वरसज्ञतां त्वयि गतां ज्ञात्वा समंतात् स्थिता
 आसन् श्रीरघुनाथसद्गुणकथालाभार्थमेते द्विजाः ॥
 तद्वार्ताऽपि च न त्वयीति शिथिला रुष्टा किमेकैकशो
 निष्कांता इव संभ्रमात्तदधुना रामेत्यपि त्वं वद ॥ १५२ ॥
 युक्तं स्वपंजरचरो हरितत्त्वसेवी
 लोके न च कचन गच्छति पक्षपातम् ॥
 व्यक्ताक्षरं सुमधुरं निगदन् द्विजेंद्रो
 राजेंद्रमभ्यरमयत्सुतरां शुकाख्यः ॥ १५३ ॥

एवं भगवत्स्तुतिं कर्तव्यां विधाय नरस्तुतेर्दूरतरोत्सारणं कार्यमिति साधयते ।
 अंगेषु मुख्येति अंगेषु अवयवेषु मुखे भवाऽसि दंतमध्यवर्तिनी शब्दानुसंधानपरा
 अंधस्थिरः स्थिरः प्रेमरसो यस्याः कर्णपक्षे अंगदेशेषु मुख्योऽधिपतिर्द्विजमध्ये
 विप्रमध्ये संस्था स्थितिर्यस्य याचकैर्विष्टित इति यावत् । यद्वा द्विजाः क्षत्रियास्तत्र
 संस्था प्रतिष्ठा यस्य ननु कैवर्तकपुत्रस्य कयं क्षत्रियेषु संस्था यदयं बाणानुसं-
 धानपरो महाधानुष्कः अंधे धृतराष्ट्रे स्थिरः प्रेमरसो यस्य तदीयसंततिहितनिरतः
 नरोऽर्जुनः प्राकृतननश्च ॥ १५१ ॥

जिह्व इति मुखे भवो मुख्यो यो रसः उत्तमरसश्च । द्विजा दंता ब्राह्मणाश्च ।
 अयं भावः रसज्ञमुखेन हि हरिगुणोल्लसनं परमरमणीयमिति तां त्वयि ज्ञात्वा भगव-
 त्कथालाभार्थमेते द्विजास्त्वां परित आसन् त्वं न प्रौढेति कृत्वा तादृश्यां त्वयि
 पुनरागमिष्याम इत्येकदा निर्गतास्ततस्त्वां प्रौढां ज्ञात्वा पुनरागत्य स्थितास्त्वत्परितो-
 षायपि त्वदलभ्या य इक्ष्वादीनां रसास्तानपि तुभ्यं दत्तवन्तः । तथापि त्वयि राम-
 कथावार्ताऽपि नास्तीति निर्विण्णा रुष्टाः संतो निर्गतुमारब्धाः संति । अधुनाऽपि
 तर्हि अनभ्यस्तेन कीर्तनेनालं केवलं रामेत्यपि वदेति ॥ १५२ ॥

इदानीं श्रीशुकेन कीर्तनमेव परिशीलितमिति तद्युक्तमित्याह । युक्तमिति स्व-
 पंजरगतः स्वः आत्मा ब्रह्म स एव पंजरः स्वकीयपंजरश्च अन्यपंजरे स्थापितश्चे-
 तत्रत्येनसहवासान्न सम्यक् ब्रवीतीति च हरेस्तत्त्वं हरितत्वं हरिद्वर्णत्वं च
 पक्षपातमात्रहं पक्षैः पातं गमनं च व्यक्तं यदक्षरं ब्रह्म सगुणं रामकृष्णादि
 स्पष्टाक्षरं च यथास्यात्तथा शुकाख्यो योगीन्द्रः कीरश्च । द्विजेंद्रः पक्षिश्रेष्ठो
 द्विजश्रेष्ठश्च राजेंद्रं परीक्षितं राजश्रेष्ठं च ॥ १५३ ॥

तालिका हस्तगा चेत्स्यान्नामादेशपुरःसरम् ॥
 सखे भवसि रे ब्रह्मकपाटोद्घाटनक्षमः ॥ १५४ ॥
 संतो यद्रघुनाथसद्गुणगणठ्याख्याप्रसंगांतरे
 पिष्टातैस्त्रधूलयंत्यविरलं भालस्थलं देहिनाम् ॥
 तन्मन्ये परमेष्ठिसृष्टजननव्युत्थाननिःश्रेणिका
 जाग्रद्दुर्लिपिमार्जनस्य सुजनाः कुर्वन्त्यहो रूपकम् ॥ १५५ ॥
 निद्रा हते प्रेयसि कुंभकर्णं वैधव्यदीक्षां व्यधितेत्यतः किम् ॥
 श्रोतुं कथां याति तथा पुराणम् न ग्राम्यगीतं विबुधैर्धिगीतम् ॥ १५६ ॥
 अथस्मरणम् ॥ अच्युतपदं मनसि कुरु जनयेदच्युतपदं महानंदम् ॥
 न हि कोद्रवाः समुद्राः क्षेत्रे जनयन्ति साधुगोधूमान् ॥ १५७ ॥
 चेतश्चंचल संचरस्यतितरां वदस्वहं सत्फले
 प्रायेणैव तिरस्करोषि सुमनस्संघान् खले चाणके ॥
 धत्से प्रेम बलंबसे च विटपांस्तद्भानरोऽसीत्यतः
 श्रीरामं करुणार्णवं भज परं गेहानुबंधं त्यज ॥ १५८ ॥

कीर्तनप्रसंगेन तालिकावादनं स्तौति । तालिकेति । तालिका प्रसिद्धा
 उद्घाटनयंत्रं च किर्त्तीति भाषायां । 'अस्योद्घाटनयंत्रं तु ताल्यपि प्रतिताल्य-
 पीति'हमः । नामादेशः नामसंकीर्तनं नाम्ना आदेशो निदेशः मुद्रितकपाटोद्घाट-
 नेनांतस्यवस्तुदर्शनाय राजानो द्वयीं गतिं आचरन्ति अमुकोऽयमागत एनं
 प्रति कपाटमुद्घाट्य अंतर्वस्तु दर्शितव्यमित्येवंरूपः संदेशः भृत्यद्वारा लेख्यद्वारा
 वा अन्या तालिकादानं एतद्द्वयमंतरेण मुद्रितकपाटोद्घाटनं न संभवति
 तद्वत् ॥ १५४ ॥

पिष्टातैर्भालोद्भूतं वर्णयति । संत इति । पिष्टाताः सुगंधिचूर्णानि बुक्तेति
 प्रसिद्धाः कीर्तनमध्ये यदेतदाचरन्ति तस्यायमभिप्रायः । वक्तृश्रोतॄणां भाले
 ब्रह्मण्य या जन्ममरणानां परंपरा लिखिता सा सर्वेषां कीर्तनजनितहरिप्रसादेन
 मार्जितैवेति रूपकं अनुकरणं ॥ १५५ ॥ निद्वेति स्पष्टं ॥ १५६ ॥

अथ स्मरणभक्तिमाह अच्युतमिति भगवत्पदं ब्रह्मपदं च ॥ १५७ ॥

स्मर गस्य मनोधर्मत्वात्प्रार्थयते । चेत इति । फले कर्मणां फले वृक्षफले च
 सुमनसः साधवः पुष्पाणि च खले दुर्वृत्ते अणके कुत्सिते प्रेमाणं धत्से चाणके
 चणकानामिदं तत्र खले प्रसिद्धे विटपान् वृक्षविस्तारान् जारश्रेष्ठांश्च बलंबसे
 अवाप्योरूपसर्गयोरेत्यकारलोपः ॥ १५८ ॥

रे रे चित्त लयो ममामृतकरे स्यादित्यतो मा स्म गाः
 स्वास्थ्यं यद्भवसिंधुतोषकृदयं रात्रिचरोऽतर्जङ्गः ॥
 श्रीरामस्तु भवान्निशोषणकरो रात्रिचरद्वेषणो
 नित्यं चापलताधरोऽप्यमृतदस्तत्तत्र शीघ्रं विश ॥ १५९ ॥
 चंचलस्य विलये तत्र चेतो योग्यतां वहति चापलताभृत् ॥
 युज्यते कथमयं हिमरश्मिमंडलं जलमयं किल यस्य ॥ १६० ॥
 मनोऽसि सांतं भज तर्ह्यनंतं क्षयालसं चंद्रमसं जहीहि ॥
 स हि स्वयं सांत इति प्रशस्तं धत्ते सदाऽनंतपदावलंबम् ॥ १६१ ॥
 रे रे चित्त त्यज द्वैतं त्वमेकत्वं समाश्रय ॥
 ततश्चासि चिदेव त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ १६२ ॥
 अयि चित्त समुत्थपित्तवद्भृशमुक्लेशयते भवो यदि ॥
 समसितरुचिराज्यसंभृतं भज शीघ्रं सुखदं महागदम् ॥ १६३ ॥
 अथ कथय कथं नु मत्तवन्मां भ्रमयासि पित्तमिवेह वित्तहेतोः ॥
 रघुपतिपदपद्माचिंतया त्वं भव तूर्णं मम चित्त पूर्णवित्तम् ॥ १६४ ॥

रे रे चित्तेति । 'पंचत्वोत्तरं मनसश्चंद्रमसि लयो भवतीति' श्रुतिसिद्धमर्थं
 मनसि कृत्वाह ममामृतकरे लयः स्यादिति किं तेन जन्ममरणनिस्तरो भवति
 नेत्याह भवः शिवः सिंधुः समुद्रः भवसिंधुश्च दोषाकरोऽतर्जङ्ग इति गते
 रात्रिचरा राक्षसाः चापलता धनुर्वल्ली चांचल्यं च । चापलश्चपल इतिद्विरूपः ।
 अमृतं मोक्षं ददाति चंद्रस्तु अमृतं करे कृत्वा प्रलोभयति न तु ददाति ॥ १५९ ॥

चंचलस्येति गतार्थः पूर्वश्लोकेन ॥ १६० ॥

सांतेन सांताश्रयणे कृते किं स्यादित्याह । मन इति । सांतमेतसहितं सकारांतं
 च । अनंतं माशरहितं भगवंतं ननु ममाधिपतिश्चंद्रोऽस्तीति तं विहाय कथमन्यं
 भजामि चेत् मैवं तदाश्रयस्याकिंचित्करत्वात् । यतः स हि चंद्रमाः स्वयं सांत इति
 कृत्वाऽनंतपदं विष्णुपदमाकाशपदं च ॥ १६१ ॥

रे रे चित्तेति द्वैतं भेदं द्वयोस्तकारयोः समाहारो द्वितं तदेव द्वैतं द्वितकारा-
 त्मतां त्यज ततश्चि इत्युर्वरितं एकत्वमभेदं । एकः 'त्' यस्य एकत् तस्यभावः
 एकत्वं एकहलरूपतकारं भज ततश्चिदसि भवति ॥ १६२ ॥

अयाति । उक्लेशयते बाधते उपस्थितवमनमिव करोति सम्यक् असिता कृष्णा
 रुचिर्यस्य सचासौ राज्यसंभृतः राजभावापन्नस्तं समा न्यूनाधिकप्रमाणरहिता सिता
 शर्करा यस्मिस्तच्च तद्गुचिराज्यं सद्यस्कघृतं तेन संभृतं च महागदं महती गदा
 यस्य तं कृष्णं शुंठी च ॥ १६३ ॥

अथेति पूर्णं वित्तं द्रव्यं यस्य पूर्णवित्ता ब्रह्मसंपन्नता च ॥ १६४ ॥

पित्रा पितृव्येण च नामशेषतामापादितासीच्छ्रुतिरत्र विष्टये ॥

अतः स्वधर्माचरणे धृतव्रतः प्रन्हाद एष स्मृतितत्परोऽभवत् ॥ १६५ ॥
अथ पादसेवनं ॥ प्राज्ञानुभूतो भविता यतः स्वप्रत्ययः स किम् ॥

प्रसादः श्रीमतः सिध्येत्पादाधारं विना दृढम् ॥ १६६ ॥

अपि प्रसंगवशातो यो वैकुण्ठपदं श्रितः ॥

शस्वा ब्रवीमि निःशंकं स वैकुण्ठपदं श्रितः ॥ १६७ ॥

न विष्णुपदसेवनं त्यजत मानवाः सर्वथा

नरस्य कृतकृत्यता भवति यद्विजाधीश्वरः ॥

सदाचरणतत्परोऽमृतकरोऽप्यमायां गत-

स्ततः परमधाम्न्यहो विशति कर्मसाक्षिण्यसौ ॥ १६८ ॥

अथ यत्प्रन्हादः स्मरणं प्राधान्येन चकार तद्युक्तमित्याह पित्रेति पित्रा हिरण्य-
कशिपुना पितृव्येण हिरण्याक्षेण नामशेषतां लोपं श्रुतिः श्रवणं वेदश्च धर्मो
भगवत्सेवारूपो जीवनिष्ठः नित्यनैमित्तिकरूपश्च स्मृतिः स्मरणं मन्वादिधर्मशास्त्रं च
धर्मानुष्ठाने प्रत्यक्षश्रुत्यभावे स्मृतिरेव प्रमाणमावहतीति ॥ १६५ ॥

पादसेवनभक्तिमाह प्राज्ञ इति । यः प्राज्ञैर्ब्रह्मादिभिरनुभूतः स्वप्रत्ययः आत्मज्ञानं
यतो भविता स श्रीमतो हरेः प्रसादः पादाधारं विना किं सिध्येत् तस्मात्सोऽपेक्षितः
यथा प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति प्राज्ञेनानुभूतः स्वप्रत्ययः स्वार्थप्रत्ययः अण् 'प्रज्ञादिभ्योऽण्
इति' सूत्रात् स यस्माद्भविता स आढ्यस्व प्रसादः नामप्रसादः प्रसादशब्दादणि
कृते प्रासादो भवति स दृढं पादाधारं विना न स्यात् तथा पादो नाम पाषाणा-
दिभिः प्रासादतलभूमिगर्भे दार्ढ्यार्थं पूरणं 'पायाइति लोके' ॥ १६६ ॥

अपीति । सकामतयाऽपि वैकुण्ठो विष्णुर्लोकविशेषश्च ॥ १६७ ॥

न विष्ण्विति सर्वदा विष्णुपदसेवनं कुरुत तत्फलं नरस्य सर्वथा कृतकृत्यता
तत्रायमेव दृष्टान्तः यथा नरस्य पार्यस्य एवं सामान्यतः कृतकृत्यतामुक्त्वा विशेषा-
कारेणाह द्विजाधीश्वरः ब्राह्मणः सदाचरणतत्परः अमृतकरः अमृतं भक्तिर्मोक्षश्च
केर यस्य जीवन्मुक्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तोऽयमेव यथा द्विजाधीश्वरश्चन्द्रः
सदाचरणतत्परः विष्णुपदस्थितः आकाशस्थितः अमृतकरः सुधाकरः स च अमायां
अमावास्यायां गतः परमधाम्नि कर्मसाक्षिणि सूर्ये विशति विदेहभावमामोति तद्वत् ।
नन्वेतेन 'स्वधर्मे निधनं श्रेयइति' साक्षाद्भगवता कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितस्य
स्वधर्मस्य त्याग आपद्येतेति चेन्न सर्वतः संप्रुतोदकस्थानीये भगवच्चरणसेवने
स्वधर्मस्यापि संपद्यमानत्वात् तथाहि यो द्विजः सदाचरणतत्परः सदाचरणे
विहिताचरणे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः स यज्ञशेषहस्तो नेति न तस्य
श्रौतस्मार्त्तोभयमपि तत्रैव च संपद्यत इति । अथ द्विजाधीश्वरः क्षत्रियः येषामुप-

सर्वोपरि वरीवर्ति सदा रामपदाश्रयः ॥
 गणिकासंगिनोऽप्यस्मिन्नतिमुक्ताः सहस्रशः ॥ १६९ ॥
 विष्णोः सर्वावयवानिवहात्पादपद्मे विशेषः
 कश्चिद्वाचामविषय इति स्पष्टमेते न विद्याः ॥
 लब्ध्वा वक्षस्यपि पदमियं सर्वदा पद्मसद्मा
 त्यक्तच्छदा सरसमनसा सेवते येन पद्मा ॥ १७० ॥
 श्रीप्राणनाथमृदुसुदंरपादपद्म-
 संवाहनोत्थमुखनिर्भरकृष्टचेताः ॥
 श्रीस्तस्य किं क्षणवियोगजदाहृभीता
 हस्ते बिभर्ति किल तत्प्रतिमासरोजम् ॥ १७१ ॥

नयनं ते सर्वेऽपि द्विजा इति क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजत्वात् । चंद्रदृष्टांतसाहितः प्रायमिकोऽर्थः पूर्ववत् तस्य 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इति' धर्मसंपादनं तु यथा यः क्षत्रियः सदाचरणतत्परः सदा चरणे युद्धे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः सः अमृताः जीवतः कराः करभारा यस्य स नेति न अयं द्विजाध्याधरो वैश्यः प्रायमिकोऽर्थः सच्छांतः पूर्ववत् तस्य 'कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यमिति' धर्मसंपादनं तु यथा यो वैश्यः सदाचरणतत्परः सदा चरणे इतस्ततः संचरणे वाणिज्ये अथवा अंतर्भावितपथेन चरणे गवादीनां तत्परो नेति न तथा अमृतकरः दुग्धकरः अमृता जीवती कला मूलधनवृद्धिः यस्य रलयोरैक्यात् 'कलास्यान्मूलरैवृद्धाविति' मेदिनी । अयं शूद्रः द्विजास्त्रिवर्ण्यमधीश्वरा यस्येति प्रायमिकार्थः पूर्ववत् 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजमिति' त्रैवर्णिक-चरणसेवनरूपधर्मसंपादनं यथा यः सदाचरणतत्परः स तादृशपरिचर्यावान् वर्तत एव मृतं याचितं अन्नादि करे यस्व अथवा ब्राह्मणभोजनस्यापि यज्ञत्वं 'त्रयः पाकयज्ञा हुता अग्नौ हूयमाना अग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुता इति' सूत्रात् ततश्चामृतं द्विजभुक्तशेषं करे यस्येति ॥ १६८ ॥

सर्वेति 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसेति भागवतं सदा रामपदस्य आश्रयः सन् आरामः स एव पदं तस्य आश्रयः गणिकावेश्या यूथिका च अतीवमुक्ताः पुंड्रकाश्च ॥ १६९ ॥

किंच लक्ष्म्या व्यवहारदर्शनेनापि भगवत्पदेऽस्ति कोऽप्यनिर्वचनीयो विशेष इति गम्यत इत्याह विष्णोरिति ॥ १७० ॥

श्रीति तस्य पादस्य प्रतिमाभूतं सरोजं कमलं ॥ १७१ ॥

वत्से विष्णुपदे सुखं समधिकं यद्वागगम्यं परो
 लाभः किंच जगत्त्रयोमहितता तस्मात्तदेवाश्रय ॥
 अंतःक्षीरनिधेर्मुहूर्तद्वरिति श्रीविष्णुपद्मा रमा
 कारुण्यात्किल शिक्षिते च चरणं नास्य क्षणं मुंचति ॥ १७२ ॥
 विरक्ता मुक्ता अप्यनिशमनुरक्ता पदामिदं
 भजन्ते तत्कोऽस्मिन्मधुरिमगुणो नास्मि कलये ॥
 स संप्रत्यास्वादो यदि तदुपहासोऽत्र तदजः
 शिशुः सन्नंगुष्ठं रसयति जलेऽतर्जददले ॥ १७३ ॥
 लब्ध्वा वक्षस्यपि पदमियं तीर्थपादस्य विष्णो-
 वरिवारं चरणकमलं सेवते स्नेहसांद्रा ॥
 कन्या धन्या सकलसरितां पत्युरत्युत्तमांगी
 युक्तं स्त्रीणां भवति बहुशो मातृगेहं सुखाय ॥ १७४ ॥
 नेत्रारुण्यं यदेतद्भवति ननु रुषो लिंगमक्षिप्रसादः
 स्नेहैः पादोपचारादिति सुरभिषजोऽधीतमंतः समुद्रम् ॥
 मच्छीलाय प्रकुप्येन्न स खलु भगवान् सुस्थिरात्मेति मुग्धा ॥
 स्निग्धा दुग्धाब्धिकन्या चरणसरसिजं सेवते सत्यनन्या ॥ १७५ ॥

वत्स इति विष्णुपदी भागीरथी सा च समुद्रकांता ततश्च रमाया जननी यदा
 रमा समुद्राग्निर्गुणमारब्धवती तदा या शिक्षिता किमिति विष्णुपदे सुखमधिकं किं
 च जगत्त्रयपूज्यत्वं च तदुभयं तत्रत्यया मयाऽनुभूतमतस्त्वं तदेवाश्रयेति तेन सा
 सर्वदा तन्निष्ठा भवतीति तात्पर्यं ॥ १७२ ॥

विरक्ता इति शिशुभावं विनांगुष्ठेरसिते जगत्पुहासः स्यादिति शिशुरभूत् शैश
 वमपि कृतकमिति संशयानः सर्वभूतापरमे यत्पुनर्जलमवशिष्टं तत्तु जडं ज्ञानशून्यं
 न किमपि ज्ञातुं समर्थं तत्रापि वटदले लीनः सन् महतामनुचिताचरणस्य परमदु-
 ष्करत्वादेतेनापि व्यवहारेण पूर्वोक्तोऽर्थः सुसाध्य एवेति ॥ १७३ ॥

प्रासंगिकतया लक्ष्मीकर्तृकपादसेवनमुत्प्रेक्षते द्वाभ्यां । लब्धेति । तीर्थ भागीरथी
 पादे यस्य सा तु समुद्रपुत्र्या लक्ष्म्या माता भवति ॥ १७४ ॥

नेत्रारुण्यमिति लक्ष्म्या समुद्रमथनात्पूर्वं धन्वन्तरिणा सह एकत्रावस्थानात्सकाशा-
 दद्वयमधीतं किं तत् नेत्रारुण्यं क्रोधेनापि भवति नेत्रप्रसादस्तु स्नेहैर्घृतादिभिः
 पादोपचारेणेति ततश्च मम शीलं चंचलं भगवांस्तु स स्वस्मैकुपितस्तु नस्यादित्य-
 शंक्या स्नेहसांद्रा सती मुहुः पादोपचारं कुरुते कृतेऽस्मिन्सर्वदाक्षिप्रसादः
 आरुण्यापगमेन आरुण्यं नास्ति चेत्कोपो नास्तीति मुग्धाभावरमणीयं ॥ १७५ ॥

रामश्चिन्मयविग्रहोऽस्य जगति प्राप्नुं पदप्रख्यतां
 भूत्वैवामृतवृत्तिं संततमधोवक्त्रं सदप्यात्मनः ॥
 आकल्पं नलिनं तपो यदि गुणाधानाय तीव्रं तपे-
 ल्लोके यन्नलिनं तदेव नलिनं को वा विशेषो भवेत् ॥ १७६ ॥
 तोये तामरसं तपः प्रभुपदं स्यामिस्थिताप्सीदधो-
 वक्त्रीभूय ततस्तु तत्र समभूत्सश्रीकता केवलम् ॥
 नैवांगित्वमथो हताशमपि तच्चाद्यापि चंद्रोदये
 सद्यः संभूतरामचंद्रचरणं पश्याधिना ताम्यति ॥ १७७ ॥
 नलिनं मुख्यमावासं यद्यप्यस्ति तथाप्यहम् ॥
 श्रीरामचरणौपस्थे मन्ये मलिनमेव तत् ॥ १७८ ॥
 श्रीरामस्य नखंदुनाऽस्मि विजितः स्वेदुः पुनः सन्निति
 क्षीणात्माथ निरेति तत्कुलगुरुं वक्तुं जडध्यात्मजः ॥
 रामश्चंद्र इवेति तद्विषयितां नीतोऽसि शिष्टैः सखे ॥
 तर्त्तिकं ग्लायसि याहि सांत्वित इति प्रायः शनैर्वर्धते ॥ १७९ ॥

पादसेवनप्रसंगात् पादस्य सौभाग्यमाह राम इति अमृतवृत्तिं अयाचितवृत्तिं
 अमृते जले वर्ततइत्यमृतवृत्तिं आत्मनो गुणाधानाय अधोवक्त्रमपि सत् इति
 नामनामिनोरभेदाध्यवसायेन यथावस्थितत्वनलिनमधोवक्त्रत्वं चोच्यते । अधोवक्त्रमपि
 नलिनमेव न तत्र कोऽपि विशेषः ॥ १७६ ॥

इति कस्यचिद्गवज्जनस्य वचनमवधार्य तदसहमानमिव तदेव पुनः कर्तुं
 प्रवृत्तं तस्य कः परिणाम इत्याह तोये तामरसमिति । अधोवक्त्रमपि भूत्वं
 तपस्तप्तवत् तत्पुण्यवशेन श्रीसहितता प्राप्ता श्रिय आवासस्तत्रासीत् न पदभावः
 तामरसं अधोवक्त्रभावेन सरमता जाता या च सरमता सैव सश्रीकता रमया
 सहितस्य भावः सरमता ॥ १७७ ॥

ननु माभूत्पदसायुज्यं मुख्यलक्ष्यानिवासत्वात् पदे नलिनौपम्यं तर्हि स्यान्नेत्याह
 नलिनमिति मुख्या या माया आवासो यत्र मुख्ये आद्ये वर्णे मकारस्यावासो यत्र
 च आदौ नकारस्तत्र मकारादेशे नलिनं मलिनं भवति ॥ १७८ ॥

श्रीरामस्येति । चंद्रः पंचदश्यां पूर्णकलः सन्नात्मानं सुभगं मन्यमानः श्रीराम.
 नखं जेतुं गतः गतमात्र एव तत्प्रभया हतप्रभोऽभूत् अथात्मन्यसृयां करोति ।
 नखेत्यादि तदा हि क्षीणः कुलगुरुं सूर्यमेतत् पुत्रस्य दुर्वृत्ततां कथयितुं तद्धाम
 गतः सूर्येण तत्सर्वं ज्ञात्वा कोऽयमतिमूर्खशिषुः परमेतस्य कथमपि सांत्वनं तु
 कर्तव्यं खल्विति विचार्योक्तं रे आयुष्मन् अधुना रामचंद्र इति शिष्टा रामे
 त्वामुपमानं कल्पयन्ति उपमेयादुपमानं गुणाधिकमिति सर्वजनीनं तत्कुतो ग्लायसि

आम्हीं आरंभिलेल्या कामाविषयी अभिप्राय

परंतु मराठ्यांचे इतिहासावर पुष्कळ पुस्तके वाचण्यास आहेत. कृत ग्रंथ डफ या साहेबांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. पण तो ग्रंथ मराठ्यांना उपयुक्त व्हावा तसा कधीही होणार नाही.[तेव्हां बखरी] जुन्या दंतकथा, जुनीं पत्रे व पवाडे मिळतील ते जमा करावे, व किछे आणि लढायांच्या जागा समक्ष पाहून माहिती गोळा करावी आणि उत्तम रीतीने लिहावी. परंतु ही गोष्ट आपल्या नवीन विद्वानांच्या मनांत ठसली आहे असे दिसत नाही. त्यांचा शौक बहुधा पाली भाषेतील पुरातन लेख शोधून त्यांच्या एकेक मात्रेवर व पेंलांटीवर लांब लचक टीका करण्याकडे फार आहे.....परंतु यापेक्षां मराठ्यां-विषयी माहिती संपादन केल्यास फार उपयोगी आहे. कारण हल्ली आपली स्वधर्मावरची श्रद्धा व पूर्वजाविषयी पूज्यभाव नहिंसा होत चालला आहे, व असाच क्रम काहीं दिवस चालल्यास आपणांमध्ये महाराष्ट्रपणा राहणार नाही. आणि तो जर गेला तर मग ह्या आपल्या जीविताला व जी थोडी विद्या आहे तिला धिक्कार असे !”

विविधज्ञानविस्तार, पु० १० अं० ६.

“विशेषतः इतिहासप्रिय महाराष्ट्रीय जनांसयथार्थ माहिती मिळाली असतां ती पाहण्याची मोठी उत्कंठा झाल्याशिवाय राहणार नाही. ही माहिती मिळण्यास ‘काव्येतिहास संग्रह’ हे एक उत्तम साधन झाले आहे.” विविधज्ञानविस्तार, पु० १० अं० ७.

“रा० रा० काव्येतिहास संग्रहकर्ते यांस:—

वि० वि०.....या देशांतील लोकांनी मोठ्या श्रमाने रचलेलीं काव्ये व लिहिलेले इतिहास हे देशवैभवाबरोबरच लयास जाऊं लागले; आणि त्यांच्या उज्जीवनाचा प्रयत्न झाल्यावांचून आणखी कांहीं काळ लोटला असता तर ते अगदींच अदृश्यतेप्रत पावून, पुनः कधींच दर्शन घडूं नये अशी त्यांची स्थिति निःसंशय झाली असती. परंतु आलीकडे आपल्या सारख्या देशहितेच्छु लोकांच्या मनांत ही गोष्ट येऊन त्यांनीं त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याविषयी प्रयत्न चालविले. यांत अस्तंगत झालेल्या प्राकृत काव्यांचा बराच भाग रा० रा० माधव चंद्रोबांनीं प्रसिद्ध करून उदयास आणिला. परंतु त्यांच्या ‘सर्व-संग्रहांत’ इतिहासाचा भाग झाला नव्हता. तो आपण संगृहित करून प्रसिद्ध करण्याचे चालविले हें फार उपयुक्त कार्य होय यांत संदेह नाही. या देशाचा इतिहास जो हल्लीं प्रसिद्ध आहे तो परदेशी लोकांनीं रचलेला आहे; त्यापेक्षां यथार्थ ज्ञानाविषयी एतद्देशीय लोकांनीं लिहिलेला इतिहास विशेष उपयोगी होय. कारण कीं, कोणत्याही देशाचा अंतर्ग-क्षम माहिती, जशी तद्देशनिवासी लोकांस असते, तशी

नेवासी लंकास असत नाहीं, हें उघड आहे. दुसरे, तो इतिहास जशाचा अक्षरशः छापितां हेंही ठाक आहे. कां कीं, येणेकरून पूर्वीच्या लोकां-
लिहिण्याची पद्धति कोण्या प्रकारची होती, वाक्य योजनेची सरणी कशा
रीतीची होती, व त्या वेळेस दरबारांत आणि व्यवहारांत वगैरे कोणते शब्द
रुढीत होते, इत्यादि गोष्टींचेही प्रत्यक्ष ज्ञान होतें. आणि प्रस्तुतच्या पेक्षां त्या
काळची शैली कांहीं प्रकारें निराळीच पाहून मनाला एक प्रकारचा चमत्कार
वाटून बरीच कर्मणूक होते. याप्रमाणें बखरी प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग आरं-
भिला तो उपयोगी होय. आणि यायोगें एतद्देशीय लोकांस इतिहास बिलकुल
लिहितां येत नव्हता, व झणूनच त्यांनीं तो लिहिला नाहीं, अशी कोणा कोणाची
समजूत आहे तीही दूर होईल.

रा० रा० माधव चंद्रोबा यांनी प्रसिद्ध करून अवशिष्ट राहिलेलीं प्राकृत
काव्ये आणि अप्रसिद्ध जीं संस्कृत काव्ये तीं प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग आपण
चालविला आहे हाही फार उपयुक्त होय. बेणेकरून त्यांचेही पुनरुज्जीवन
होऊन या देशाचें हित आणि विशेषें करून काव्य-प्रिय जे रसज्ञ जन त्यांवर
तर आपला हा मोठाच उपकार होय यांत संदेह नाहीं.

सारांश हें “ काव्येतिहास. संग्रह ” या यथार्थ नांवाचें पुस्तक परम उपयुक्त
असून देशहितेच्छु लोकांस आपलें संग्रहीं ठेवण्यास अत्यंत योग्य आहे इतकेंच
नव्हे, तर जे कोणी समर्थ असतील त्यांनीं याच्या प्रती घेऊन जे सत्पात्र असून
असमर्थ असतील त्यांजला परोपकार बुद्धीनें वाटावें अशा योग्यतेचें आहे, यांत
संशय नाहीं असें आम्हांस वाटतें. आणि श्रीशरूपेनें यास उदार आश्रय मि-
ळोन हें चिरकाळ चालो असें आम्ही इच्छितों. मु० नाशिक. पौष शुद्ध १
शालिवाहन शके १८००.

गणेश शास्त्री लेले उद्यंबकर.

“ काव्येतिहाससंग्रह ” या पुस्तकाचे कांहीं अंक आमच्या पाहण्यांत आले त्यांज-
वरून असें समजण्यांत येतें कीं, हें पुस्तक काढण्याचा उद्योग मुंबईच्या युनिवर्सिटीचे
बी. ए. पदवी संपादन केलेले दोघे गृहस्थ यांनीं [गुदस्त] सालापासून सुरू
केला. * * * [यांत] जुने इतिहास अगर बखरी, महाराष्ट्र व संस्कृत कविता
या जशाच्या तशाच निरनिराळे तीन भाग करून छापले जातील; तथापि “ प्र-
त्येक बखरीच्या आरंभी तींतील विषयाची वगैरे थोडी माहिती देऊन पुढें जुन्या
अप्रसिद्ध शब्दांवर व अवांतर माहितीच्या अशा टिपा दिव्या जातील. ” तसेंच
कवितेच्या संबंधानें ते झणतात कीं, कवींच्या ग्रंथांबरोबर त्यांचे वृत्तांताविषयीही

(पढें चालेल.)

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरिता पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिळक नसल्यामुळे पुस्तके देता येत नव्हत. याजकरिता संग्रहाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हा प्र : पासून तो सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे अंस्तोळ त्यांनी आम्हांस आपले नांव आपल्या पत्त्यासह कळवावे. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणे पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशे वर्गाणीदारांच्या सद्द्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर ठपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठवर कळविला जाईल. कळावे. तारीख १२ सप्टेंबर सन १८८३.

का० सं० व्य०.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचे चरित्र	८
पत्रे, यादि वगैरे	५२

मराठी कविता.

अनेक कवि--चिंतामणि विरचित सातास्वयं	
कुमारमोरेश्वरकृत चंद्रावळी-आख्यान-अ.	
यकृत कंदुकाख्यान	०६

संस्कृत काव्ये.

श्रीशिवकाव्यम्-	
पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम्	

श्रीमंत छत्रपति धाकटे रामराजे यांचें प्रकरण.*

श्रीरामराजे यांचे कारकीर्दीतील जालें वर्तमान. रामराजे सातारियास वाड्यांत येऊन दाखल होणें, ते सुमुहूर्ते करून व्हावे म्हणोन म्हसवें गांव सातारिया नजीक वेण्यातीरीं आहे, तेथें येऊन मुक्काम करून राहिले. या नंतर प्रधान पंत व सरदार व अष्टप्रधान होते तेही येऊन राहिले. त्यांस बोलावणीं पाठवून आणिले. रघोजी भोंसले यांस पत्रें महाराज असतां फौज सुद्धां येण्याविशीं गेलीं, परंतु येऊन पावले नाहींत. त्यांस जलद घेऊन यावें म्हणून जिवाजी खंडेराव यांचें कनिष्ठवंधु बहिरव खंडेराव खाना केले जे, सत्वर घेऊन यावें. परंतु महाराज आहेत ते समयी येऊन पावले नाहींत. नागपुराहून निघाले होते. सर्व अष्टप्रधान व सरदार व आईसाहेब यांनीं विचार करून योर ब्राह्मणांचे विचारें रामराजे यांस राज्याभिषेक करण्याचा मुहूर्त पौष शुद्ध अष्टमीचा निश्चय केला. येशवंतराव दाभाडे सेनापति यांस पत्रें [पाठविलीं. परंतु] ते बहुतच बेहोष आणि व्यसनी जाले, याजमुळें प्रसंगास यावे ते आले नाहींत. पौष शुद्ध अष्टमीस सहा घटका दिवसास [राजे] वाड्यांत आले. राज्याभिषेकास प्रारंभ करावा असें करून सर्व शहरांत गुड्या, तोरणें उभीं केलीं. रस्त्यांत सडे घालवून रांगोळ्या घालविल्या. घरोघरी सुवासिनी आर्त्या घेऊन उभ्या केल्या. त्यांनीं लाढ्या व आक्षता उधळाव्यासें सांगितलें. याप्रमाणें नगरची तरतूद करवून सर्व देवता नगरच्या यांच्या पूजा, वस्त्रें, अलंकार, साहित्य देऊन करविले. वाड्यांत रांगोळ्या व मंडप जागे बहुत शोभायमान करविले. आणि राज्याभिषेकास साहित्य लागावयाचें तें सिद्ध केलें. समुद्रोदक, महानदीचें उदक, सर्व सिद्ध करविलें. मोठेमोठे ब्राह्मण पंडित, वैदिक बोलावून सभा करविली. नृत्य व गायन [जाणते] गुणी जन जमा करविले. मंगळवाद्यें सिद्ध केलीं. आणि सर्व अष्टप्रधान हत्ती, घोडे, फौज सहवर्तमान प्रातःकाळीच जाऊन म्हसवें येथून महाराजांची स्वारी निघाली. बाळाजीपंत प्रधान यांनीं राजे यांस अंबारांत बसवून खाशांत आपण रुमाल उडवावयाचा हातीं घेऊन बसले.

* ह्या प्रकरणाच्या दोन प्रती आम्हांपाशीं आहेत—एक चिदणीस यांजकडोल व दुसरी इंदूर येथील किंबे यांजकडोल. ह्या दोन्ही प्रतींचें वर्णन मागें दिलें आहेच. आणखी प्रती मिळाल्यास त्यांची हकीगत मागोहून देऊं.

१. महाराज शाहू.
२. शाहूमहाराजांचें चरित्र पृ० १०० पहा.
३. आईसाहेब=ताराबाई.
४. खासा, खासाखाना=अंबारीच्या पाठीमागें खिजमतगाराची जागा.

मल्हार रामरावकृत

चंद्रसेन जाधवराव यांचे बंधु शंभुसिंग [हे] महाराजांचे लक्षांत राहिले, त्यांस हत्तीचे किल्लाव्यांत दुसरा रुमाल हातीं देऊन बसविले. आणि शैहाजानें, मंगळवाढें याजवीत स्वारी निघाली. जिलीब वगैरे बहुत तरतुदीनीं शहरांत आले. मार्गी देवांस दक्षणा, विडे, नारळ देऊन राजवाड्यांत येऊन द्वारी सुवासिनी याणीं पुढें कुंभ, आर्त्या, निंबलोण केले. ग्रह-प्रवेश करून देवदर्शन करवून सभेस बसले. नंतर महाराजांस मंगलस्नान करवून राज्याभिषेकविधीस व्रतबंधपूर्वक प्रारंभ करविला. शांति होऊन सिंहासनारोहण मुहूर्त नेमिला [होता] त्याप्रमाणें यथाशास्त्र विधिपूर्वक केले. शके १६७१ बिकारी नाम संवत्सरे पौष शुद्ध अष्टमीस. नांव राजाराम ठेविले. सर्व अष्टप्रधान यांस वस्त्रें यथापद्धति व दरखंदार व कारखानदार या सर्वांस दिल्ली. आणि ब्राह्मणांस दक्षणा देकार यथायोग्य करावा तसा केला. याप्रमाणें राज्याभिषेक जालियानंतर सर्व मराठे सोयरे शिके व मोहिते व महाडीक व पालकर व जाधव जमा केले. त्यांत ज्यांनीं कल्पना केल्या त्यांस गोविंदराव चिटणवीस यांजपासून खातरजमा करवून एक ताटांत जेवावें ऐसें केले. आणि भोजनसमयीं शंभुसिंग जाधवराव वगैरे सर्वांनीं आईसाहेब यांस आधीं आपण घांस घ्यावा म्हणजे सर्व आह्मी घेऊं, बोलले. तेव्हां “आमचे नातु खरे” म्हणून प्रथम घ्रास आईसाहेबीं, एक घ्रास राजांनीं, घेतल्यावरि सर्व मराठे यांनीं घेऊन भोजन जाले.

या नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेब-सुभा दहा बारा हजार फौजे निशीं येऊन पावले.† त्यांस महाराज व पंतप्रधान सामोरे म्हसव्यापुढें जाऊन पद्धतीप्रमाणें भेटी सन्मान नजरा झाल्या. त्यांस चांदर घालून वाड्यांत येते नाले. आणि डेरियांत उतरण्यास निरोप दिव्हा.

त्या नंतर महाराजांचीं लक्षे दोन, मोहिते यांची कन्या करून* मोठे

५. चंद्रराव व शंभुसिंग हे धनाजीचे पुत्र-चंद्रराव तर निजामाकडे जाऊन त्यांचे उ-मराव झाले. शंभुसिंग पुढें शाहुमहाराजांकडे रजु झाल्यावरून त्यांचा मानमराबत महाराजांनीं चांगला ठेविला. वरच्या प्र-सर्गी सेनापती दाभाडे व आल्यामुळे त्यांचे जागीं शंभुसिंगाची योजना केलीसं दिसतें. या शंभुसिंगाचे वंशज मालेगांवचे जाहगीर-दार होत. हल्लीचे जहागीरदार यांचे नांव शंभुसिंगच असून ते पुणें हायस्कूल मध्ये विद्याभ्यास करीत आहेत.

६. किलाबा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या अगर रेशमाच्या दोरीचें पेंडें महाताला आ-

पले पाय आडकवितां यावे म्हणून घालतात तें.

७. शहाजानें, शहादाने, सैदानें=मोठे मगारे.

८. जिलीब=अघाडी.

९. विनायकशांति, पुरंदरशांति, इ०

१०. दरखदार=चिटणीस, खासनीस, फ-डणीस वगैरे वंशपरंपरेचे कामगार.

११. कल्पना=कृतक, संशय.

† घाटडक ल० पूर्वीच आले होते.

१२. ‘चांदर=स्यान् प्रावरणी’ राजन्यव-हारकोश. सुवर्णतंतुमय महावस्त्र.

* मूळांत जागा कोरी आहे.

धाकटे रामराजे यांचे चरित्र.

समारंभे करून केली. अष्टप्रधान व सर्व सरदार जमा जाले. प्रधान यांजकडील शिंदे, होळकर व पिलाजी जाधव पंचवीस हजार फौज व आपाजी सोमवंशी सरलष्कर पथके सरंजामी सुद्धा व रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा फौजेनिशी व हुजुरात मानकरी ऐसे मराठे साठ हजार फौज जमा केली. नंतर प्रधानपंत व सर्व सरदार यांणी विचार केला जे, महाराजांची स्वारी निघावी, कांहीं प्रथम स्वारीस फत्ते करून यावे, सर्व पदाधिकारी यांणी नजरा द्याव्या, त्यांचे सन्मान करावे, कोणाची पदे ठेवणे व घालमेल करणे हे व्हावे, राज्य-कारभार कोणते पद्धतीप्रमाणे कसा चालावा, कैलासवासी महाराज यांनी आज्ञा केली त्याप्रमाणे खासगी खर्च व तालुके करार करून त्यांजवर नेमणुका ठराव व्हावे, याप्रमाणे सर्वांच्या विचारें ठरलें. तों सदाशिव चिमगाजी यांची स्त्री वारंरली म्हणून पुण्यास प्रधानपंत जाऊन त्यांचे लग्न करून येऊन विचार करावा ऐसे ठरविले आणि निघोन गेले. त्या प्रसंगांत ताराबाईसाहेब यांचे मनांत आलें जे, “पूर्वी आपले पुत्र शिवाजी राजे होते ते अव्यवस्थित होते. त्यांचे नांव मात्र करून सर्व कारभार आपण केला. त्या अन्वये हल्ली अपणापाशीं राजे यांसि बसवून जे करणें ते [करून] आपण सर्व कारभार करावा. सर्वांनी आपले आज्ञेत चालावे.” पंतप्रधान यांच्या विचारें “बायकोचा कारभार, व्यवस्था राहणार नाही. पूर्वी पासून कारभारी आहेत त्यांणी महाराजांस माहीत करावे. राजेही प्रबुद्ध, तीस वर्षांचे वय आहे. करण्याचा धोरा सर्वांचे विचारें कैलासवासी शाहू महाराज यांचे आज्ञेप्रमाणे करून कारभार चालावे. असे करून मातबर मनसबा अथवा वडीलपणे कानावरी घालणें तितकें आईसाहेबांचे कानावरी घालून त्यांचे समते होणें तितकें घेऊन चालावे. हिंदुस्थान, कर्नाटक परराज्यांत लौकिक बायकोचा कारभार [असा होईल तो] ठीक दिसणार नाही.” ऐसा विकल्प पडला. तेव्हां आईसाहेबां उदास वृत्ति धरिली. थोरले महाराज राजाराम सिंहगडावरि वारले. तेथे त्यांचा घुमट व पूजेचा बाण ठेविला आहे. त्याचे वार्षिक उत्साह [निमित्त] नेमणूक आहे तो दिवस फाल्गुर्नभासांत म्हणोन सिंहगडां जाऊन तेथेच राहिली.

तेव्हां पंतप्रधान यांणी विचार केला जे, आईसाहेब यांची उदासवृत्ति जाली.

१३. हिचे नांव उमाबाई. पेशव्यांच्या बखरीतील ‘पेशव्यांची वंशावळ’ पहा.
१४. धारा=शिरस्ता, पद्धति.
१५. मातबर मनसबा=थोर, महत्वाची मनसलत, राजकारण.
१६. ‘पर्यंत राज्यांत’ चिठ्ठीस प्रत.

१७. हा वाण थोरले शिवाजी महाराज यांचा. हा चंद्रशेखर असून त्यांतून चंद्रोदयो जलरूपाव होतो ह्मणून सांगतात. राजारामांचे चरित्र पृ. ६४/६५ पहा.
१८. फाल्गुन वद्य अष्टमी.

मल्हार रामरावकृत

त्याच समाधान करून आणोन महाराजांचा व त्यांचा एक विचार करून चालावें. बखेडा नसावा. ऐसा विचार करून सिंहगडास बोलणार पाठविले. पुण्यास यावें, सर्व बोलणीं येथें ठरावी, ऐसें केले. त्याजवरून आईसाहेब पुण्यास आली. हें वृत्त महाराजांस कळलें. या नंतर पंतप्रधान याणीं महाराजांस पत्रे लिहिलीं जे, “स्वारी पुण्यास येऊन मातुश्रीचे समाधान करून सातारियास जावें.” ऐसें लिहिलें. महाराज, रघोजी भोंसले, सरलष्कर वगैरे फौजे सुद्धा पुण्यास आले. प्रधान एक मजल पुढें जाऊन मोठे समारंभें घेऊन जाऊन मेजवान्या केल्या. रामचंद्र बावा शेणवी यांचे वैड्यांत रहाण्यास जागा केली. कारभार होणें तो नित्य दरबारीं जाऊन कैरावा. याप्रमाणें केले. त्या प्रसंगांत पंत-प्रधान याणीं विनंती केली जे, “सिंहगड किल्ला आम्हांस नजीक, प्रसंगीं मुलें माणसें ठेवण्यास [उपयोगी पडेल.] सचिवपंत निसबतीस आहे तो आम्हांकडे करून द्यावा.” तेव्हां आईसाहेब यांचे निचारे द्यावा ऐसें जालें. महाराजांचे म्हणणें, मातबर किल्ला हुजूर आहे तसा असावा. परंतु आईसाहेबांचें समाधान करणें व प्रधान यांची मजीं रक्षणें याजवरून द्यावा ऐसें जालें. सदाशिव चिमणाजी सचिव यांस ताकीद आली. कांहीं लोक प्रधानपंत याणीं ठेविले. तेव्हां सचिवपंत किल्ला लढवूं लागले. तेव्हां सचिवपंत [यांस] मोबादला तुंग, ति-कोनीं किल्ले व सावोत्रा मामला कांहीं त्यांजकडे होता व सर्वांठायींचा करून त्याजवर नेमणूक रसैद अधिक ठराव करून व कांहीं महाल व गांव लावून दिले; तेव्हां सिंहगड द्यावा ऐसें केले. ते समयीं सचिव याणीं सनदा सिंहगड स्वाधिन करण्याच्या द्याव्या ऐसें बोलले. नंतर तीन सनदा करून महाराजांनीं दिल्या. यावरून किल्ला प्रधानपंत यांजकडे दिव्हा.

यानंतर आईसाहेब यांचे समाधान करून सातारियास जावें, प्रतिनिधी कैद जालें [होते त्यांची] सांगिले, मंगळवेढें हीं ठाणीं त्यांजकडोन बैदेलोन राहिलीं तीं घ्यावीं ऐसें ठरोन, महाराजांची स्वारी सातारां जावी ऐसें ठरोन, स्वारी निघाली. यमाजीपंत सोडून आणिले होते ते निघोन सांगोलियास गेले. रघो-

१९. यावरून महाराज पंत प्रधानांस अनुकूल होते असें होतें.

२०. रामचंद्र बावा यांचा वाडा सातम-जली (कसब्यांतील) गणपतीच्या मागे होता तो शके १६८९त जळाला पंत प्रधान यांची शकावली पृ० १३ व २५ पहा.

२१. ‘पंतप्रधानांनीं’ असें समजाण्याचें.

२२. तुंग, ति-कोना-हे विरडे पचनमाव-

ळांत आहेत. तुंग किल्ला मोठा आहे. ति-कोना खरोखरीच तिकोनी सुटण्यास सट बांधून केलेला आहे. हे दोन व लोहगड मिळून तीन किल्यांच्या टप्प्यांत हें मावळ आहे. स्त्रातून पवना नदी वाहते.

२३. रसद=करभार, खंडणी.

२४. शाहूचें चरित्र पृ० १०१।२ पहा.

२५. महाराजांच्या विरुद्ध बागू लाग-ली; त्यांच्या स्वाधिन होईनात.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र

जी भोंसले व सरलष्कर व सरंजामी पयके व हुजुरात, मानकरी, पंत याज्
डील जयाजी शिंदे व मल्हारजी होळकर याप्रमाणे साठ हजार फौज बरोबर
निघाली. आईसाहेब सातारियास आली. बाळाजीपंत नाना प्रधान हेही
हिंदुस्थानांत स्वारी पाठविण्याचे विचारास पुण्यांत राहून, स्वारी बराबर सदाशिव
चिमणाजी व रामचंद्रबाबा शेणवी शिंद्याचे कारभारी होते ते [दिले.] जयाजी
शिंदे यांचे त्यांचे न बने यावरून [घरी] राहिले [होते] ते शहाणे, कर्ते माणोस
सदोबा भाऊ यांणी आपणांपाशी ठेविले होते. ते बरोबर दिले. गोविंदराव
चिटणवीस व येशवंतराव खासनीस वगैरे हुजूरचे कारभारी गेले. यांत प्रधान
पुण्यास राहिले. महाराज निघोन श्रीजेजोरी, मोरेश्वर [येथील] देवदर्शन
करून श्रीपंढरीस देवदर्शनास गेले. तेथोन सांगोल्यास गेले. तेथे आठ पं-
धरा दिवस भांडले. मोर्चे दिले होते. तेव्हां यमाजी शिवदेव बाहेर येऊन
भेटले. दादोबा प्रतिनिधी पुरंदरी कैदेत होते ते सोडून आणवे ऐसे जाले.
ते आणविले आणि ठाणे घेतले. ते खासगीकडे व राणोजी मोहिते यांजकडे
दिले. मंगळवेढे प्रधान यांजकडील फौज जाऊन घेतले ते त्यांजकडेस सांगि-
तले. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे आश्विन मास सन इहिदे खमसेन मया
य अल्फ.

सांगोलें येथे सदाशिव चिमणाजी यांणी राहून राज्यकारभार रामचंद्र बाबा
यांचे विचारे चालविली. दाभाडे सेनापति नाकर्ते बेहोष जहाले. गुजराथ
अमल नीट चालत नाहीं. त्यास हुजूर खासगीचा अमल आम्हांकडे सांगावा.
त्यांचा पेशजीचा ठराव ऐवजाचा ओह त्याहून जाजती मक्ता आपण देतो
म्हणोन ठराव करोन निमे गुजराथ प्रांताच्या सनदा महाराजापासोन घेतल्या.
कर्नाटकचा सुभा बाबूजी नारिक यांजकडे होता, तेथे पेंचात कर्ज भौरी जहाले,
नीट अमल येत नाहीं, तो मक्ता ठरावून जाजती रसद ठरावून सनदा द्याव्या,
म्हणोन कर्नाटकचा सुभा सदाशिव चिमणाजी यांणी आपणांकडे करून घेतला.
रणोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांणी बराड गोंडवणांत जावे [असे ठरले.]
तिकडे वखेडे पडले [होते.] त्यांचे बोलणे “बाबती बराड प्रांतच्या प्रतिनिधी
यांजकडे होत्या त्यांचा ठराव करून आपणांकडे द्याव्या” ऐसे पडले. त्यांच्या
सनदा त्यांचे देऊन सन्मान करून रवाना केले. दाभाडे प्राचीन सरदार बो-
लाविले असतां न आले, व बेहोष, परंतु निमे गुजराथ त्यांजकडे राखावी
म्हणोन त्यांजकडे ठेवून सनदा पाठविल्या. गोविंदराव चिटणवीस कर्ते, माहीत-

२६. झा वेळी सदाशिवराव यांचे वय १६५५.

सुमारे १६१७ वर्षांचे असावे. जन्म शक

२७. शाहूचे चरित्र पृ. ८४-८५ पहा.

मल्हार रामरावकृत

नार [होते] त्याणीं महाराजांपाशीं राहून सर्व कारभार हुजूरचा करावा, तो प्रधानपंत यांचे अनुमते करावा, [व] बापूजी खंडेराव मर्द माणूस यांणी लोक सुद्धा नेहमी महाराजांपाशीं राहून माहीतगारी सांगणे वगैरे जवळ रहावे, [असे ठरविले.] त्यांस पेशजी थोरले महाराजांनीं चार लक्षांचा सरंजाम नेमावा [ऐशी] आज्ञा केली [होती] त्याप्रमाणे पहिला होता तो राहून नवीन प्रतिनिधीकडील तालुके पैकीं कांले, दातेगड, मोरगिरा वगैरे रामराव जिवाजी यांचे नांवें काहीं व गोविंदराव यांचे नांवें व बापूजी खंडेराव यांचे नांवें सनदा करून निराळा निराळा [सरंजाम] नेमून दिल्या. व खानदेश गंगातीरचे महालचे मोकासे पत्रास साठ हजारोंचे करून दिले. येशवंतराव पोतनीस खासनीस यांस चाळीस हजारोंचा सरंजाम नेमून देऊन सनदा दिल्या. व खासगी कारभार अठरा कारखाने व पोतनिशीचा त्यांचा त्याणीं करावा [असे ठरविले.] देवराव लपेटे याजकडील हुजूर खासगीचे काम व तालुके त्यांचे त्यांजकडे करार केले. वरकड अष्ट प्रधान व सरदार, मामलेदार यांचे सरंजाम तालुके ज्याचे त्याजकडून नेमणुकी ऐवज सालवाद पावतो त्याप्रमाणे हुजूर पांवता करावा, याप्रमाणे करार केले. हुजूर खासगीचे कारखानदार लोक व शांगिर्दपेशा, जिलिबीचे लोक यांच्या तैनाता व नेमणुका ज्यास ज्याजती करणे व कमी ते पाहून, करून ज्याजकडे गांव जमिनी होत्या तेच त्यांजकडे करार करून दिले. हुजूर खासगीचे खर्चास हुजूर मामले व दरोबस्त गांव महाल खासगीचे व पंतप्रधान यांजकडील दरमहा नेमणुका हिंदुस्थान, कर्नाटक व गुजराथ व कोंकण प्रांतीचे ठेंगावेचे ऐवज, व दाभाडे यांजकडील निमे गुजराथ ठेविली त्याचे ठरावाचा ऐवज, सरलष्कर याजकडील व सचिव, पंत प्रतिनिधी यांजकडील नेमणुकी दरमहाचे ऐवज हुजूरून वराता करून आणवावे, याप्रमाणे ठराविले. हुजूरचे किल्ले रायगड व प्रतापगड वगैरे यांच्या नेमणुका वगैरे आहे तसे चालावे. हवालदार व दरखदार, गडकरी वगैरे हुजूरून करार करणे तसे करावे, ऐसे केले. हुजूर खासगीस ऐवज खासगीचे खर्चाकडे व किल्ले वगैरे ठेविले".--

बितपशील.

२८. 'दादोगड' इंदूर प्रत.

२९. शांगिर्दपेशा=परिचारकजन. शांगिर्द याचा मूल अर्थ 'शिष्य' असा आहे. त्याजवरून शुश्रूषा करणारा, परिचारक, असा अर्थ झाला.

३०. यावरून पंतप्रधानाकडे हे चार सुभे व पुणे प्रांत इतका मुलुख होता असे होते.

३१. प्रां० ड० म्हणतात हा सर्व व्यवस्था पुणे येथे बाळाजी बाजीराव यांणी केली. बखरीचा अभिप्राय सदाशिवराव यांणी सांगिलेले येथे हा सर्व कारभार केला. याजवरून असे दिसते की सदाशिवराव व त्यांचे दिवाणजी रामचंद्र झावा यांच्या मार्फत सर्व बोलणी चालणी सांगोल्यास (पुढील पृष्ठावर.)

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र.

१ पंत प्रधान यांजकडील दरम-
हाचा ऐवज पेशजी पासून चालत
होता तो व गुजराय निमे नवी सांगि-
तली त्याजबद्दल मक्ता ठरला तो कर्ना-
टक सुद्धा बाबूजी नाईक सातलक्ष
देत होते तो चढ, याप्रमाणें पावावे.

१ पंत प्रतिनिधी यांजकडोन दर-
महा ऐवज नेमणुकी पेशजी पासून
पावत आला त्याप्रमाणें द्यावा, ऐसें
ठरविलें.

१ पंत सचिव यांजकडील हर्ती-
चा वगैरे दरमहा पेशजी प्रमाणें.

१ सेनासाहेब सुभा यांजकडील
पेशजीचे नेमणुके प्रमाणें ऐवज.

१ मानाजी आंगरे वजारतमाव
यांजकडोन सतरा हजार रुपये ठरावात
कुलाबा तालुका याजवर यावा.

१ तुळाजी आंगरे सरखेल यांज-
कडोन पेशजी पासून येतो त्याप्रमाणें.

१ मंत्री यांजकडोन सरदेशमुखी
वगैरे ऐवज पेशजी पासून चालत आ-
ल्याप्रमाणें यावा.

१ केशरकर यांजकडे सरदेशमु-
खीचे वहिवाटीपै। ऐवज येणें तो.

१ बाजाराव यादव यांजकडे बाई,
कराड वगैरे खालशांचे सुभाबाबद
ऐवज.

१ कुसाजी भोंसले यांजकडे प्रांत
शिरोळ वगैरे ऐवज ठरावाप्रमाणें.

१ रत्नाकर विठ्ठल सुभा ठ्याघगड
वासोठ्याचे वहिवाटीप्रमाणें ऐवज यावा.

१ शहर सातारा पेठा वगैरे ऐवज
मामलेदार केले त्यांजकडील बाजी के-
शव रघुनाथ वाडा शनवार पेंठ याचा
मक्ता यावा.

१ बाशीम महाल वगैरे मामलती
हुजूरच्या निसबत विठोबा नाईक बा-
कडे यांजकडोन.

१ बाई सुभा व कराड सुभा हु-
जूर मामले यांचे मामलेदार यांजकडील
ऐवज.

१ मेढे खोरे सुभा कृष्णाजीपंत
याजकडे ठराविला.

१ जावली सुभा व प्रतापगड म-
हादाजीपंत पिंगळे.

१ पो। इंदापूर देशमुखी वतन सु-
द्धा मामला नागो मेघशाम यांजकडे
ठराविला.

१ सुभा रायगड येशवंतराव महा-
देव खासनीस यांजकडे ठरावाप्रमाणें.

१ कसबे तासगांव खंडोजी जग-
ताप.

१ प्रांत मिरज शिवाजी बुवाळ
याजकडे किल्ला सुद्धा ठरावाप्रमाणें.

(मागील पृष्ठावरून.)

होऊन तेंथेच ठराव कायम झाले खरे, परंतु हें
सर्व काम बाळाजी बाजीरावांच्या सांगण्या
प्रमाणें त्याणीं केलें.

३२. 'सुभा' इ. प्र०

३३. महाराजांच्या फौलखान्याचा सर्व

खर्च सचिव यांणी चालवावा अशी वहि-
वाट होती.

३४. बुवाळ यांजकडे शाहू महाराजांनीं
हा किल्ला सांगितला. थोरले शाहू महा-
राजांचें चरित्र पृष्ठ ७३ पहा.

मल्हार रामरावकृत

- १ किल्ले वसंतगड सुभा ठरावाप्रमाणे.
 १ फत्तेसिंग भोंसले ठरावाप्रमाणे
 ऐवज.
 १ पांडवगड सुभा ठरावाप्रमाणे.
 १ कसबा रहिमतपूर सुभा बाळा-
 जीपंत ठरावाप्रमाणे ऐवज.
 १ कर्नाटक प्रांतचे संस्थानी यांज-
 कडाल खंडण्यांचा ऐवज.
 १ संस्थान सोंधि येथील खंडणीचा
 ऐवज.
 १ संस्थान गदग व लक्ष्मेश्वर.
 १ गुजराथ प्रांतचे हुजूरचे महाल-
 १ भडोज स म त देहूजे बा.
 रे [?]
 १ खंबाईत.

- १ राजपिपळे.
 १ अंकलेश्वर स म त मांडवी शहर.
 १ कसबे नवसरी.
 १ घोगे सरकार सोरट स म त
 बंदर.

- ६
 १ शिवाय खंडणीचे महाल मक्त्या
 खेरीज.
 १ काटेटहाली. [कोट टहाळी !]
 १ काकरज.
 १ प्रो। द्वारका.
 १ झालेटहाली.
 १ सरकार सोरट.
 १ प्रो। कच्छभुज.

६

याप्रमाणे व किरकोळ गांव शेथीं रमणे खासबागा वगैरे हुजूरचे व महाल
 ऐसा साठ सत्तर लक्षांचा ऐवज हुजूरचे खर्चाकडे चालवा. शिवाय दरखदार
 व कारखानदार व कारकून लोक हुजरे व सेवेचे लोक यांचे गांव जमीनी व
 नेमणुका वेतमें करार केले.

शके १६७१ शुक्रनाम संवत्सरे सन खमसेन मया व अल्फ यांत पदे व
 कारखाने करार केले ते नजराणे घेऊन:—

- १ बाळाजीपंत प्रधान.
 १ श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधी.
 १ सोमवंशी यांचे सरलष्कर पद
 दूर कडून निंबाजी नाईक निंबाळकर
 यांस दिले.
 १ हंबतराव केशरकर अजहत्तैसर
 देशमुख.

- १ सेनापती व सेनाखाखेल त्रिं-
 बकराव दाभाडे.
 १ खंडेराव न्यायाधीश त्यांचे मु-
 तालीक गोविंद मल्हार.
 १ पंडितराव धोंडभट उपाध्ये.
 १ नारोपंत वाकनीस.
 १ रामराव जिवाजी चिटणीस.

३५. 'दहेजबारे' इ० प्र०

३६. शेथ्या=गांवच्या कडेली असणाऱ्या

जमीनी ?

३७. अजहत=मुख्तार, दुय्यम.

पत्रें, यादी वगैरे [१६८]

[१६८]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नानां यांसि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष, तुम्हीं पत्र छ १८ रविलाखरचें पाठविलें तें छ १२ जमादिलोवलीं सांडणीस्वाराहतीं येऊन पावले. “गाईकवाडाचे आपले फौजेचे युद्ध छ २७ रविलाखरीं झालें. गेंड्या [?] पावेतो मोडून तारान [ज?] केले. त्याचे बुनगे तिजाई लुटून आणिले. उंटे, घोडी, पालख्या घेतल्या” म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. लेखनार्थ श्रवणें संतोष झाला. मोठी गोष्ट झाली. शाबास तुमची लोकांची! बरी केली! गायकवाड वेणेवर राहिला, तुम्ही कृष्णेश्वर आहां, म्हणोन सांडणीस्वारांनीं सांगितलें. त्यास राजेश्री मानाजी पायगुडे व तात्यांही तुम्हांजवळ येऊन पावलेच असतील. सारे एकदील होऊन गायकवाडास जाऊं न देणें. नोर पोहोचल्यास लुटून नेस्त नाबूत करणें. जो पर्यंत गायकवाड [याचा] वारापाणी झाला नाही तो फौज न फौडणें. आमचा मोगलाचा सलूखा झाला. इकडील सर्व गुत्ते उरकले. आम्हीं मजल दरमजल येत आसो. आणि छ १२ जमादिलोवलीं नि^{१३} जा कोड्यावर मुक्काम झाला. जलदीनें येतो. गायकवाड जाऊं न पावे तें करणें. युद्ध-प्रसंगीं राजेश्री सोनजी भास्करें व राजेश्री बापूजी बाबा व सरकारचे हुजुरातचे लोक व राजहुजुरातच्या लोकांनीं शर्त केली, बापूजी बाबास तरवारीची जखम लागली, नागोरी यास गोळीची जखम लागली, म्हणोन [लिहिलें] तर ते थोर थोर मातबर लोक प्रसंगीं असतां कां चुकतील ? व पुढेही सर्व प्रकारें त्यांचाच भरंवसीं असे. तुम्हीं सर्वांचीं समाधानें करणें. मोडली^{१४} बाजी तुम्हीं सांवरली ! जी गोष्ट तुमचे वडिलांचे वडिलांस योग्यें तें

१०. नाना पुरंदरे-यांस चिरंजीव लिहिल्याचें कारण असें कीं, अंबाजीपंत पुरंदरे व बाळाजी विश्वनाथ हे आपणास भाऊ भाऊ समजत व हाच घरोबा पेशव्यांनीं शेषदपर्यंत पुरंदर्यांशीं ठेविला होता. तेव्हां नानाकडे धाकडे मावाचें नातें येत असावें. याचें नांव द्विबक सदाशिव.

११. हे युद्ध बाळाजी बाजीराव हैदराबादकडे असतां ताराबाईनें जे राजकारण केलें त्या संबंधाचें होय. यावेळीं नाना पुरंदरे व दुसरे सरदार यांनीं पेशव्यांची बाजू राखिली.

१२. तात्या कोण ?

१३. ‘नि’ कीं ‘जि’ ?

१४. ‘भास्कर’ आहे तेथें ‘भापकर’ असें असावें.

१५. हे बापूजी खंडेराव चिठणीस असावे. रामराजाचें चरित्र पहा.

१६. नागोरा कीं जागोरा ? हा कोण ?

१७. यापुढे आपले लोकांवर पेशव्यांचा हतबार कसा होता तें समजतें.

१८. येथपासून खुद खाशांचे हातचा लेख आहे.

१९. असा स्वाभिगौरव झाल्यावर सेवक सेवेंत तत्पर कां नसेल ?

तुम्हीं केलें! या उपर बहुत सावधतेने जरब देणें. मळमळीत न करणें. आम्ही येऊन पोहोंचतो. छ १४ जमादिलावल. हे आशीर्वाद.

[१६९]

॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत स्वामी गोसादी यांसि.

पोष्य बाजीराज छळाळ नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन करित जाणें. विशेष-तुझांकडून एक दोन पत्रे आलीं व चिरंजीव राजश्री चिमाजी यांनी लिहिलें त्यावरून सविस्तर अर्थ कळों आला. ऐसियासि मुलकाच्या बंदोबस्ताबद्दल फौज या प्रतें ठेवावी लागते. त्यास काहीं फौज आगेजणी^{१००} केलिया खेरीज राहते असें नाहीं. यास्तव तुमच्या आगमनाचा मार्ग लक्षावु लागला. तरि जेक्षणी तुझास पत्र पावेल ते क्षणी अविलंबे स्वार होऊन आलिया उत्तम ओहत. पूर्वी हीं पत्रे पाठविलीं ओहत. परंतु यावयास विलंबावर घातलें. या उपरि दिरिंग लावावा ऐसें न करणें. त्वरेनें आलें पाहिजे. तुम्ही येथें आलियावरि येथील बंदोबस्त तुमचे स्वाधीन करून राजदर्शनास जावें लागतें. ज्यांनीं रहावें त्यांनीं आगेजणी करून बाकी भरावी आणि लोक ठेवणें तें तुमचे विचारें ठेवावे लागतात. आझाकडे सरकार इजारा करून घेतलें. दरगावीची बोली औरंगाबादेस गेलियावरि करून घ्यावेशी केली आहे. तेही होईल. साराच प्रसंग इकडील अनुकूल केला. परंतु तुमचे येण्यामुळे तटला आहे. तुम्ही आलियाविना काहीं होत नाहीं. तरि लौकर लौकर येणें. आलियावरि तुझास ठेऊन आम्ही हुजूर जाऊन. कळलें पाहिजे. विनीं तुम्ही आल्या खेरीज एक राऊत राहत नाहीं. कै ठी जी कडील कारभार तसाच बुडतो. सर्व प्रकारें आमचा घात न करणें. लौकर येणें. कीं पुढें तरी मामलियाची सांवरासांवर होईल. बारांवार लिहावें तर अडलेंसें दिसतें. परंतु न लिहितां उपाय नाहीं. लौकर येणें. तुमचे येणें झाल्या खेरीज आमचें येणें होतच नाहीं. लोभ असों दीजे हे विनंती.^१

[१७०]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महीपतराव त्रिंबक यांसि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें.

१००. अंगेजणी=स्वतः हिमतीनें केलें-लें कृत्य, साहस.

१. येथपासून लिहिलारानें भजकूर घाईनें लिहिला आहे.

२. इजारा=मक्का.

३. जाऊन=जाऊ.

४. येथपासून शेवटपर्यंत खुब बाजीराव यांचें असुर आहे.

५. कंठोजी ? कदम ?

६. हें निकडीचें पत्र कोणत्या प्रसंगांनें लिहिलें तें स्पष्ट कळत नाहीं. तथापि स्वा-नदर्शातून लिहिलें असायें.

पत्रे, यादी वगैरे [१७१, १७२.]

विशेष. मोगलाशीं छ १५ जमादिलाखर रविवार लढाई भारी होऊन दहा हत्तीवाले त्यांजकडील मारले. पाडीव हत्ती दहा व चार पांच तोफा जाल्या. याप्रमाणे मातबर लढाई झाली. तुम्हांस कळावे झणून लिहिले आहे. चिरंजीव राजश्री नाना सुखरूप भोहत कळावे. जाणिजे छ १० जमादिलाखर सुरुसन घितैन मय्या व अल्लफ. बहुत काय लिहिणे हे आशीर्वाद. पै। छ २४ जमादीलाखर.

[१७१]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बज्याबा यांशि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष—तु. ह्यांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तरि वरजेवर सविस्तर वर्तमान लिहीत जाणें. आझी मजल दरमजल नर्मदापार झालों. पुढें ही दरकूच जात असे. घोड्यावर बसणें व लिहिणें, पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अवई मायेनें रागे भरणार नाही. लाडके व्हाल. तें कामचें नाही. चांगलें लिहिणें, पढणें, घोड्यावर बसणें करणें. छ. १ रमजान. हे आशीर्वाद. पो छ. २२ रमजान.

[१७२]

॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ. आशीर्वाद. सविस्तर तीर्थरूपांनीं लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. सारांश तुम्हीं सारे जमा करून काम उत्तमच जाहाले. सलीबत वाढली. तरी बहुत विचारें हावभारी न होतां सर्व कामें करणें. आम्हीही दरमजल जसें वर्तमान येईल तसे फौज घेऊन पुढें येऊन. रघोजी बाबास विचारें करून राखिलें पाहिजे. हया आणलियां त्याचें काम बुडतें. पेंचही आहेत झणून निरोप दिला. फत्तेसिंगांचे फौजेत त्रिवक हरी व दारखोजी पाटील

७. जमादिलाखर कीं जमादिलाखल तें स्पष्ट होत नाही.

८. पाडाव=हस्तगत.

९. नाना पुरंदरे बरोबर होते असें दिसतें.

* सितैन मय्या व अल्लफ=११६०=इसवी सन १७५२.

१०. यावरून सोनपत पानपताच्या मोहिमेस जातांना हे पत्र लिहिलें असें होतें.

११. यावरून बज्याबा पुरंदरे या वेलीं लहान असून त्यांचे शिक्षणावर पेशव्यांची

नजर होती असें दिसतें. शिक्षण कोणत्या प्रकारचें होतें तेंही या पत्रावरून व्यक्त होतें.

१२. सलाबत=पगडा, दाब.

१३. हावभारी=दुधर आरोस भरलेला.

१४. येऊन=येऊ. हे पत्र १७५० सालीं गायकवाडाच्या मदतीनें व रामदासपंताच्या साहाय्यानें ताराबाईनें जे कारस्थान मांडलें होतें त्या वेळचें आहे.

१५. हया आणलिया=वास दिल्यास.

१६. फत्तेसिंग भोसले.

१७. त्रिवक हरी गडकर्धन.

पत्रे, यादी वगैरे [१७३, १७४.]

सरदार ते आमचे बदल कदाचित राहिले तरि अक्कलकोटी राहतील. फौज हर्षाच आहे. आठ कोस प्रमाणे दर मजल कडवे देशचा दाणा खात ताजे होत येतो. वरकड तपशील काय लिहावा? हजार प्रकारे सारे एक होऊन, आपले फौजेचा गोंहा चांगला करून, आपण जरब न खातां जे होईल ते करणे. पायगुडे वगैरे फौजही सामील जाहलीच आहे. खाना छ. १३ जमादिलावल. हे आशिर्वाद.*

[१७३]

॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ, आशिर्वाद सविस्तर मजकूर भेटी नंतर कळेल. वरकड तरतुदेचा मजकूर तीर्थरूपांनी लिहिला आहे त्याप्रमाणे करणे. विशेष राजकारणांत असतील त सविस्तर कोण कोणे प्रकारे व तुम्हांसीं ही दुसरे प्रकारे संदेहाचे लिहून पाठविणे त्याचा सुमार येथून केला पाहिजे तर सविस्तर लिहिणे. वरकड सातारां कजिया न पडावा. सर्व उत्तम. परंतु काले करून प्राप्त जाहलें तें आपले इज्जती साठी केले पाहिजे. तुम्हीं बहुत सावधतेनें सर्व करावयाचा काल आहे. परंतु आलीकडे तुमचे सविस्तर पत्र येत नाही. उचित नाही. सर्व लिहून पाठविणे. आमची खानगी पुढे तुम्हांकडे करणार याचाही विचार सर्व लिहिणे. सारांश इनाम देऊन रोजचेरोज येथे लवकर वर्तमान येई तें करणे. खाना छ. २५ जमादिलावर. दादांस पांच सात रोज बरे वाटत नव्हते. इकडील पाणियाने परसाकडेचें जाहलें होते. आतां उतार पडून बरे जाहले. येथील फौज दरमजल येते ही खबर तेथे पावल्यावर कोणें प्रकारे भाव होतात हे सर्व लिहिणे. वरकड हजार प्रकारे लबाड्या करणार आमचे दरबारी गृहस्थ आहेत. ते चुकत नाही. सर्वही ईश्वर क्षेम करून परस्परे पेंच तुटतील. असो. पत्नी विशेष काय लिहावे? हे आशिर्वाद.

[१७४]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री नाना यांसि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशिर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लिहिणे. विशेष. तीर्थरूपांकडून पत्रे आली त्याचा वगैरे कित्येक अर्थ लिहिणे तो तुम्हांस लिहिलाच आहे. त्याची उत्तरे अद्यापी काहीं येत नाही तरि सर्व वर्तमान लिहिणे. कर्नाटकच्या मामलियाची राजेश्रीची पत्रे वगैरे कामे यमाजी शिवदेव व पाटणकर यांची करून पाठवावीं तीं अद्यापी येत नाही. व पैक्याचे गोपाळराव वगैरे

१८. ह्याच=दुर्दशांच.

१९. गाहा=रकीकरण, जथून राहणे.

* पर पत्र १६८ पहा.

२०. तीर्थरूप=नानासाहेब पेशवे.

२१. 'प्रतिष्ठा इजति: स्मृता' रा० व्य० को०.

पत्रे, यादी वगैरे [१७४, १७५]

यांजकडील कोणाकडून काय येतो तो मजकूर सविस्तर लिहून पाठविणें. येथील विचार तर मा च पु रा हून कूच करून भंडार कवठें येयें आलों. येथें पांच सात मुक्काम होतील. पुढें होईल तें वर्तमान लिहिलें जाईल. मातोश्री आईसाहेब यांचा विचार काय? राजेश्री स्वामींची मर्जी कशी? वरकड सामादिके कोण कसे आहेत याचा अंतर बाह्यता मजकूर लिहिणें. तुम्हीं सविस्तर मजकूर पुण्यास लिहित असाल तेथील भाव भक्ति कळत असेल ते लिहिणें. येथें तीर्थरूपांनीं नायकाची समजावीस काढावी, सरंजाम घ्यावा, पुढें त्यांनीं दाभाडियाचा कारभार उरकायाजोगी फौज गेलीच आहे तें करून आम्हीं जातो. ताराबाईची गडबड राहिल्यास करनाटकांत पाय घालावा, बाबूजी नाईकानें भीकच मागावी हें बाबांचे मनांत व दाभाडे याचाही निकाल [करणें त्याचे] हजार विचारच होतात या मुळें होत नाहीं. तुम्हीं त्या शहावरच दररोज राहणें. इकडे आम्हांसच मातबर गुता पडाल्यास तुमचे तिकडे जाणें कळतच आहे म्हणून लिहिलें होतें. नाईकास तीन चार लाख यशवंतराव पवाराचा सरंजाम व कांहीं गुजराथेंत द्यावें अशी मर्जी आहे. आम्ही या प्रमाणेंच करावें असें लिहिलें आहे. पवार कांहीं कामाचे नाहींसे दिवसें दिवस रूप दाखवितात. बाबा दाभाडिया पासून पैका ध्यावयाचा मनसुबा करतात; आम्हांसही लिहितात. आम्ही कामाचे नाहीं, न करावें असें लिहिलें आहे. कऱ्हे दिले, आव पुरला, तर जवळील गुता उरकून पुढें जाताल. नाईकाचे या प्रमाणें तीर्थरूपांचेच विचारेच आहे. करतील. आम्हांम गग गुता नाहीं. पैका मात्र पाहिजे. आठ नव लाख त्यांत बाबा तीन देतील वरकड तुम्हांस मी * * * येईल मजकूर लिहून पाठविणें. हे आशिर्वाद.

[१७५]

श्री.

चिरंजीव राजश्री नाना यांशि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि. तुमचे सविस्तर पत्रांची उत्तरे अलाहिदा लिहिली आहेत त्याजवरून सर्व कळेल. चिरंजीव भाऊसाहेब आल्याखेरीज तुम्ही हैरंगीन न व्हावें. त्या फौजेंत अवघा मदरें तुमचाच आहे. तुम्ही आल्यानें ठीक पडणार नाहीं. राजश्री बापूजी नाईकास अजमेर पावेतो भाऊसाहेबांचे खबरीसाठीं रवाना करणें ते फलाणे टिकाणीं आहेत अशी खबर आल्यावर यांस पाठवावयाची काय मजा? यास्तव

२२. सामादिके=मसलतीत असणारे ?

२३. 'बाबा' कोण ? रामचंद्रयात्रा ?

२४. हरगीज=सर्वथा ?

२५. मदर=विश्राम, भरंवसा.

पत्रें, यादी वगैरे [१७६, १७७].

अगोदरच यांस पाठवावें हैं उत्तम. छ. २९ रंजब हे आशिर्वाद. महिपतराव पांड्या यास पत्रदर्शनीं पाठविणें. हे आशिर्वादें.

[१७६]

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्री श्री श्री श्री श्री ॥

महाराजाधिराज श्रीराजराजेश्वर गुणगुणालंकृत परमपवित्र श्री राजेसाहेब पंडित प्रधान श्रीमंत माधोराव साहेबजी जोग्य लिखितं—मुरली जोर्तेश रायके अनेक आशीर्वाद वाचणें महाराजके गृह विचार करकें माघमास विषे पत्र भेजाया सो महाराजने देधी होगा. जानोजी घोसले को ऐसे लिया जैसे सिन्धुके आगे मृग. मैने विचार लिखाया महाराजपर मालूम है या नाही हमारा लिखा जो कागद है उससे अमानत रविणगा देधी लेना. जद् लडाई फते करा करोगे तद् देधी लेना. अब् और विचारांश लिया है बाडे बडी मुहीम और लडाईयां फते करोगे. जे तुमसे रज्जू नहीं ते हाथ बांधके मिलेंगें. दुश्मन भाग जावें, मारें जावें, पकडें जावें. जो मनसुबा बिगड गया होवे सो. श्रीमंतके हातसों सैरि पातशाह वजीर चवकशी सों दोस्ती होवे. जैश तमाम शहरोंमे होवे. जो दुष्ट हैं सो दब जावें. राजतेजकी वृद्धी होवे. जन्म पत्रकी नकल उतारकें भेज देवो. मूझे अपने इष्टकी शपथ है किसी कौं दिषावनेका नहीं. मैं तुम्हीं आशीर्वाद देता हों. छोटे *नानाने तुमारी रुपा हमपर काराई अब हं उमेदवार हैं हमपर मेहेरबानी करनी. हमारे नामपर जो पिंजमत फरमावो तिसकी सनद कर भेजों. पातशाहका और उमरावोंका जबाब सवाल इस ब्राह्मण कौं फरमाया. मैं निहाल भया मेरी फरदपर दसपत स्व हस्ताक्षरोंसे कर भेजों. जो घातरजमा सों घबर सार जबाब सवाल भेजा करों. पै॥ छ १५ स्दरसला.

[१७७]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजेश्री नाना यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें विशेष. तुम्हांस जाऊन बहुत दिवस जाहले खांसा स्वारी कार्तिक बहुळ पंचमीस डेरे दाखल जाहले आजि कूच होऊन येवतावर मुक्काम होईल. फौज जमा होत चालली परंतु

२६. येथपासून खुद खाशाचें अक्षर.

२७. हें पत्र पाणिपतची लढाई झाल्यावर लिहिलेंसें दिसतें.

२८. हे 'मुरली ज्योतशराज' कोण होते तें कळत नाही. तरी प्रयाग किंवा काशी येथील असाधेंसें वाटतें.

२९. देषा=देखा.

३०. 'घोसले' बदल 'भोसले' असाधें.

३१. लिखाया=लिखाथा. पुढेही 'ब' बदल 'ख' समजावा.

३२. म्ह० देख लेना.

३३. जश=यशकीर्ति.

* छोटे नाना=नाना पुरंदरे.

पत्रें, यादी वगैरे [१७८, १७९, १८०, १८१]

मुक्काम होत नाही. दरमजल कृष्णातीरास जातो. तुम्ही मुक्काम होतील, सावकाश जाऊं, ह्मणोन चित्तांत आणाल. तरन आणितां सत्वरें येऊन स्वारीचे मुहूर्तें करून लष्करांत येऊन पोहचणें. विलंब न लावणें. चौकरीचे दिवसांत नेहमीं यात्रे समष्टीन रहाणें. पत्र पावतांच सत्वर येणें. रवाना चंद्र १९ जमादि-लाखर बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[१७८] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित जाणें. विशेष-राजश्री स्वा-मीस किल्यावर नेऊन ठेवणें आणि तुम्ही निघोन पुण्यास येणें. हे आशिरवाद रवाना छ १९ सवाल. हे आशिरवाद.

[१७९] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहित जाणें. विशेष. तुम्ही विनंती पत्र पाठविले तें प्रविष्ट झालें. राजश्रीस किल्यावर न्यावे त्यास ते किल्यावर जात नाही या अन्वये राजश्रीचे जाबसाल कित्येक तपशील-वार लिहिले ते सविस्तर कळले. ऐशियास राजश्रीस आरोग्य झालेंच आहे. तरि हर तजवीज करून किल्यावर घेऊन जाणें. तुम्ही आपला मजकूर हु-जूर येण्याविषयीं लेखन केला त्यास तुम्ही तूर्त न येणें. रवाना छ ६ जिल्-काद बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[१८०] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नाना यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहिणें. विशेष. सरकारचा जामदारखाना पुरंधरी पेशजी होता तो प्रस्तुत कोठें आहे, जिन्नस व दागिने काय काय आहेत, ते सर्व तुम्हांस ठाऊक आहेतच. हल्लीं तो जामदारखाना कोठें आहे तो लिहून पाठविणें. जामदारखानियांत दागिने व जिन्नस जो असेल त्यांची कुंल याद लिहून पाठविणें. तुमचे समजाविशीचा प्रकार कसा झाला हें लिहिणें. तुम्ही याल कधीं हें कळलें नाही. तरि सत्वर लिहिणें. रवाना छ १४ सावान बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[१८१] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री ब्रज्याबा यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद

३४. यावरून माधवरावाची तडफ व शि-
पायगिरी कशी होती तें थोडेंसे समजेल.

३५. येथून खुद्द खाशांचें अक्षर.
३६. कुल्लू=सर्व, तपशीलवार.

पत्रें, यादी वगैरे [१८२, १८३.]

उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहिणें. विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्रींस वर न्यावयाचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास आमचें येणें तिकडे होईल असा निश्चय नाही. यास्तव पाहिलें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें सत्वर करणें. कां कीं प्रस्तुत काळ खालीं राखावयाचा नाही. यास्तव लिहिल्या-प्रमाणें करणें. वरकड चाकरी करून दाखवावी झणून लिहिलें त्यास तुमच्या स्वरूपास हेंच योग्य आहे कीं आपल्या मातबरी सारखी चाकरी करून दाखवावी. यांतच सर्व आहे. कोणी झणतात कीं चाकरी करतो हेंच मोठें काम आहे. असेही कित्येक आहेत. आपलें स्वरूप काय आणि सरकारची तैनात काय खातो हें मनांतच येऊं नये आणि जी चाकरी करतो हें फार मानून कित्येक आहेत. तुमची उमेद आहे याचप्रमाणें काम तुझांपासून ध्यावें हेंच मनांतून येथून ही आहे. समयानसार व प्रसंगानसार घडेल. तुमची मातबरी अशी आहे कीं सर्वां-पेक्षा चाकरी अधिक करावी. यांतच स्वरूप आहे. बाबापासूनही असेंच आहे. पत्र फाडून टाकणें. दीक्षितासी बोलून निरोप दिव्हा आहे. येतील. तुम्हीं त्यांचें स्वरूप राखित जाणें. बाहेर वांकडे न पडे तें करणें. आधिक उणें आढळेल तें निराळें पत्र पाठवीत जाणें. पत्र दुसऱ्यास नच कळावें. येथून माझ्या आंतचें जाईल तें अथवा तुमचें दोन्ही पत्रे नच कळावीं. महिनाभर राहणें. कन्यागताचें स्नान करून येणें. खाना छ ५ जिल्काद हे आशिर्वाद.

[१८२]

श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिंबक सदाशिव स्वामी गोसावी यांसि पोष्य नारायणराव बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुम्हांकडून पत्र येऊन शरीरप्रकृतीचें वर्तमान कळत नाही तर तुमची शरीरप्रकृति कशी आहे तें सविस्तर लिहून पाठविणें. तीर्थ-रूपांकडील वर्तमान तर जुंज होऊन दादासाहेबांची फौज लुटली. दादासाहेब किल्यावर गेले. एक दिवस मध्ये जाऊन दुसरे दिवशीं भेटी झाल्या. दादा साहेबांनीं तीर्थरूप रावसाहेबांचे स्वाधीन किल्ले, कोट, मुलूख वगैरे सर्व कारभार केली. हे सविस्तर वर्तमान राजश्री बजाबांनीं लिहिलेंच असेल. खाना छ ३० मोहरम गुरुवार संध्याकाळ बाकी दिवस प्रहर. बहुत काय लिहिणें हे विनंती. पौ. छ. १ माहे सफर.

[१८३]

श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री बजाबा स्वामी गोसावी यांसि पोष्य

३७. 'हातचें' या अर्थी.

३८. हें पत्र थोडपण्या किल्याजवळ

दादांच्या फौजेचा मोड झाल्यावर लिहिलें आहे.

सीतास्वयंवर.

त्याला च हे सुत नृपा बाप असे मानिती दशरथा रे ॥ १४ ॥
 नामें करुनि बापा सद्गुणसौजन्यधाम हा राम ॥
 हा लक्ष्मण दोघेही शौर्यश्रीचे नृपा महाराम ॥ १५ ॥
 येणें चि पूर्ण केला मद्यज्ञ वधूनियां त्वनीक वनी ॥
 याच्या च सतत रिझला भूपा बल्मीकभू मुनी कवनी ॥ १६ ॥
 याच्या च मार्गर्णी ती भूपा सत्कारि ताटका असुनी ॥
 पावे सद्रति कीं ते पावति दुर्गति न देति जे असुनी ॥ १७ ॥
 येणें सुबाहु वधिला हें तरि किति शौर्य रामरायाचें ॥
 एतकरें च सर्व हि राक्षसगण भूवरा मरायाचें ॥ १८ ॥
 जे स्त्री होय शिला तें कौशल याच्या च बा पदरजाचें ॥
 हा तो च नृपा धरितो धननादाचा हि बाप दैरं ज्याचें ॥ १९ ॥
 भूपवरा हे आले स्वयंवरमहोत्सवा पहायास ॥
 न कळे बाल्ये दुष्कर कीं सुकर औधरोप हा यास ॥ २० ॥
 मग तो शौर्य श्रीधर अवडे रघुराज तेंवि जनकमना ॥
 देश जस उगांत स्त्री वररूपा राजते विजैन कैमना ॥ २१ ॥
 बहुवार रघुवरा मग पाहे वर्णुनि मनांत ही अपणा ॥
 निंदी जनक स्मरुनी अविचारकृतेशधैवभंगपणा ॥ २२ ॥
 मग आदरें नसविला सभेंत कौशिक सशिष्य सविगण ॥
 तें तीत शोभती ते रविशशिसे भौस्करान्वयाभरण ॥ २३ ॥
 गुरुसह सभेंत येउनि बसतां सूर्योन्मैवायहीरमणी ॥
 म्हणाति मनीं भूप दुज्या लभ्य न रामाशिवाय ही रमणी ॥ २४ ॥
 तें येक सखी वर्णुनि गुण भूपां दाखवी धैराजेतें ॥
 तें ऐकुनि तोषविती चित्ता क्षणमात्र विविध राजे ते ॥ २५ ॥
 हा तूं पहा महा गे गुणशाली गुर्जरावनीप कधीं ॥
 न त्यजुन यास सीते विषय करी निर्जरावनीपकधी ॥ २६ ॥
 यदंडभयें परधनवस्त्रा न शिवोन वायु वावरतो ॥
 जो नाथ ऐवतीचा रुचल तरी गे नवा युवा वर तो ॥ २७ ॥

१६ महाराम=मोठे बाग. १७. बल्मीकभू=बाल्मिकी. १८. मार्गण=बाण. १९. अस=
 प्राण. २०. धननाद=मेघनाद (रावणाचा पुत्र) २१. दैर=मोति. २२. ज्याधरोप=धनुष्य-
 ला दोरी लावणें. २३. विजन=एकांत. २४. कमना=सुंदर. २५. ईशधन्वभंगपण=
 शिवाचें धनुष्य मोडण्याचा पण. २६. अन्वय=कुल, वंश. २७. अववाय=वंश. २८.
 धराजा=सीता. २९. गुर्जरावनोप=गुजराथचा राजा. ३०. निर्जरावनीपकधी=इंद्राचें मन. ३१
 अपंती=उज्जनी सभोवतालचा मुलूख. ३२. युवा=तरणा.

हा शौर्यैदार्यश्रीसदन मदनसा कलिंगनवराजा ॥
 सत्वर वर हा च दिसे सीते तुज योग्यसंग नवरा जा ॥ २८ ॥
 हा तरि पहा सुलक्षणशौर्यनिधी नाथ वंगवसुधेचा ॥
 हाच तुझा भोग करो एक जसा देवपुंगव सुधेचा ॥ २९ ॥
 हा सैलंगमहीपति ज्याच्या राज्यांत विप्र ताकास ॥
 प्राशुनि राखिति अमृतद सुरभीची जेवि विप्रता कास ॥ ३० ॥
 तो दावितो पहा वर सारुनि भूपाल अंगदे शैल ॥
 यातें वरुनि सीते शाश्वत तूं पाल अंगदेशाल ॥ ३१ ॥
 तो निषधनाथ सीते जो शेलितसे महीप हारमणी ॥
 याची हो तूं हा ची येक जर्गी रिपुमहीपहा रमणी ॥ ३२ ॥
 हा काश्मीरमहीपति ज्याची पिळदार परम ही पगडी ॥
 वक्र तुला हा च दिसे योग्य सये विजितपरमहीप गडी ॥ ३३ ॥
 किंचिद्वक्रितकंधर सखि तो च नरेंद्र मालवा वाहे ॥
 मन्मन याजवळ तुझा न्हीने मुखचंद्रमा लवावा हे ॥ ३४ ॥
 केरलभूप पहा सखि बसलासे धरुनि तो कठार करी ॥
 जो बाल्यां च रिपुगणा करिस जसा सिंहतो क ठार करी ॥ ३५ ॥
 या परि नाना भूपां दावुनि मग ते रघूत्तमा दावी ॥
 तें सीतेचें किंचित् न्हीने आंत चि मुखाब्ज मोदा बी ॥ ३६ ॥
 किति मधुर पहा दिसतो सीते वीरासनस्थ हा राम ॥
 धामनिधि श्यामतनु क्षाम नसे कामसा महाराम ॥ ३७ ॥
 कुंडलमंडितगंड श्रीखंडक्षोदलिप्त भुजदंड ॥
 चंडद्युतिकुलमंडन शोभवि यत्तनु अखंड कोदंड ॥ ३८ ॥
 भूप त्वदर्थ सारे वहाति मनीं जरि वहोत देवाचें ॥
 ध्यान परी मन्मानस याचें नि तुजें च होतदेवाचें ॥ ३९ ॥
 सीता वदे मला ही रुचला राघव शरत्सुधीकर हा ॥
 परि हे तातपणस्मृतिसवत वदे दाखऊन धाक रहा ॥ ४० ॥
 अतिमधुरमृदुलतनु हा रघुनंदन वज्रसार हें चाप ॥
 उचली कसा अशा गे कां फसला घालुनी पणा बाप ॥ ४१ ॥

३३. वंगवसुधा=बंगाल प्रांत. ३४. देवपुंगव=देवश्रेष्ठ. ३५. सुरभी=गाय. ३६. अंगदे
 =बाहु भूषणें. ३७. शाल=शालजोडी. ३८. रिपुमहीपहा=शत्रुनाशक. ३९. विजितप-
 रमहीप=जिंकिले आहेत शत्रुरूपी राजे ज्यानें. ४०. श्रीखंड क्षोदलिप्त=चंदनाची पूड
 ज्याला चोपडली आहे असा. ४१. चंडद्युतिकुलमंडन=सूर्यवंशभूषण. ४२. सुधाकर=चंद्र.

सीतास्वयंवर.

तौ कथिलें ध्या हैं शिवधनु सगुण हि भूपजन करा ज्याने ॥
 करिजेल तद्वधू ही सीता हैं स्पष्ट जनकराजाने ॥ ४२ ॥
 ऐकुनि तें वच पाहुन चंड हि कोदंड नृप विचारांत ॥
 पडले किति किति म्हणती जाउं पळुन तरि असे दिन न रात ॥ ४३ ॥
 किति वदति अह्मा बांधुनि सीतावरणोत्सवे न दाव्याने ॥
 अणिलें इथें हराया तेज कशाचा विवाह दाव्याने ॥ ४४ ॥
 थकले ज्यास अणाया अनेक हस्त्यश्ववृषभैकासर हा ॥
 तें धनु सज्य कराया नृप हो कसतां कशास कास रहा ॥ ४५ ॥
 सीतामिष करुनि पुढें घालूं पाहे धनुष्यभंग गळां ॥
 प्राण हराया कळला जनकाचा बेत हा अह्मां सगळा ॥ ४६ ॥
 किति वदती सीतेस्तव काय म्हणुन हें धनू सजा उचला ॥
 पडली न वोस पृथ्वी मिळल दुर्जा स्त्री पुरास जाउं चला ॥ ४७ ॥
 तौ रावण नाशीरस्थित वैद्यग्राम कडकडा गाजे ॥
 तें दचकले नृप तसे पशु हि न ते प्राप्त कडक डागा जे ॥ ४८ ॥
 अभिमुख जावुनि मग त्या बैसविलें अणुनि यैतुरायास ॥
 सत्कारुनि हि नृप ह्मणे हार तसा लावुं या तुरा यास ॥ ४९ ॥
 पडतां दष्टि अकस्मात् दशवदनाचा विरूप काय महा ॥
 पळती दडती मानुनि सीतेसह सर्व बायका थम हा ॥ ५० ॥
 मग तदुरु नदे हा सीतार्थ अला स्वयें च दे यास ॥
 जोड नृपा सख्य सुता कोणास तरी हवी च देयास ॥ ५१ ॥
 परि जनकें सूचवितां मंत्रिमुखें ज्याधिरोप दशवदनै ॥
 करुनि र्भयें हि विस्मय केली प्रोफुल्लगच्छ दश वदनै ॥ ५२ ॥
 बोलें जनका न कसी मत्कीर्ति अली श्रुतींत सुरसा रे ॥
 कीं घातले दशमुखें जिकुनि कारागृहांत सुर सारे ॥ ५३ ॥
 म्यां तो शैल उचचिला सेश्वर ही भूप जो नैगामाजी ॥
 मग या न कांबटावर शक्ति नृपा चढल काय गा माजी ॥ ५४ ॥
 अणि सांगतों नृपा हें धनु गुरुचे शंभुचें जरी नसतें ॥
 तरि म्यां मघां च उचलुनि मोडुन ही टाकिलें किं रे असतें ॥ ५५ ॥
 मग नृप वदे हंसुनि तुज आली येथें च रावणा शंका ॥
 गुर्वपमानाचि नगोद्धारिं न वदतोस काय निःशंका ॥ ५६ ॥

४३. कासर=रेडा, ढोणगा. ४४. ग्राम=समूह. ४५. यातु=राक्षस. ४६. स्मय=हसणें.
 ४७. ना=पर्वत.

मग रोषभरें रावण उचलूं धनुस्तमा जंवर धांवे ॥
 तों विघ्नार्थ हराचे आरंभी स्त्रीसमाज वर धांवे ॥ ५७ ॥
 लावुनि विशति भुज ही कष्टे तेणें धनू उभें केलें ॥
 परि गरिमगुणें रावणबला न गणुनी अनल्प घे झोले ॥ ५८ ॥
 तितक्यांत तो उचलिलें धनु द्या सीतेस म्यां च शीर्वाचें ॥
 गर्वाचें सदन वदे तों होय म्लान तोंड सर्वांचें ॥ ५९ ॥
 परि त्या झोल न साहे मग धनुसह भूतलीं अपटला जें ॥
 दुःख न तें त्यास परी स्मितमुख भूभृङ्गणा निपट लाजे ॥ ६० ॥
 रावणगतितें पाहुनि सर्व नृपांच्या भरे उरीं धडकी ॥
 रडकी होय मुखश्री म्हणति न गति आज हो दिसे धड की ॥ ६१ ॥
 हृदय धनु मग काटुन सावध ही करुनि तोषवी राजा ॥
 त्या अणि सचिवा सांगे उठिव अतां या अशेष कीरां जा ॥ ६२ ॥
 मग तें सचिवें कथितां नृप हो धनुला गुणास योजवें ॥
 कथुनि निमित्या बदले न उठूं आम्ही तुझीं पुढें जावें ॥ ६३ ॥
 ते नृपदशा विलोकुनि बोले मिथिलेश तस रागानें ॥
 राहो धनु हें ऐका नृप हो सोडुनि तरी दरा गांनें ॥ ६४ ॥
 राहो गुणाधिरोपण परि एकहि भूप उचलूं ही न इला ॥
 शक्त धनुर्बलाला झालि कशी हंत वीरहीन झाला ॥ ६५ ॥
 झाली निर्वीर धरा हें वच रामा न शल्यसे साहे ॥
 राहे विमनैस्क क्षण आज्ञेच्छू मग गुरूकडे पाहे ॥ ६६ ॥
 द्या आज्ञा या धनुतें उचलुन बोडुन गुणाहि चढवीन ॥
 कढवीन हृदय रिपुचें न वद कुवच हें नृपाहि पढवीन ॥ ६७ ॥
 हें जीर्ण धनुष्य किती न पुरल माझ्या बलास हेमगिरी ॥
 परि सैनिकंप द्यावा गुरूजी कर वरद हा मदीय शिरी ॥ ६८ ॥
 गुर्वाज्ञा मग घेउनि उचलया चाप राम तो कास ॥
 कसि तें होय मुनिजना मुँडूर तदधिक तदीय तोकासि ॥ ६९ ॥
 मग दडपितां पदाग्रें अग्रीं रामें उभेंच तें राहे ॥
 धनु म्हणती मुनि भासे जाया मुनिचीच नीट हेरा हे ॥ ७० ॥

४८. गरिमगुण=मोठेपणा. ४९. शर्व=शिव. ५०. भूभृङ्गण=राजसमूह. ५१. गुण=
 दोरी. ५२. झला=पृथ्वी. ५३. विमनस्क=दुःखी. ५४. हेमगिरी=मेरुपर्वत. ५५. सानुकंप
 =सहृदय. ५६. मुडूर=आनंदातिशय. ५७. तोक=बालक.

सीतास्त्रयंबर.

वांकवि वैरिमुखासह कीर्तिसह हि त्या गुणास मग जोडी ॥
 वोडी सीता चित्तासह भृगुंजाहंरुतीसहित मोडी ॥ ७१ ॥
 होतां भंग धनूचा कडकड भीम ध्वनी जर्गी पसरे ॥
 घसरे श्विरय विसरे रामजपा जानकी वरुं हि सरे ॥ ७२ ॥
 मिटले डोळे किटले कान जगाचे समुद्र हि अटले ॥
 तुटलें नभ [?] तों फुटलें ब्रम्हांड भयें झरे नगा सुटले ॥ ७३ ॥
 म्याले दिग्गज बोले नभ मेले भीरु भूमितल डोले ॥
 सोले अहिशिर न्हाले घर्मभरें लोकपति भया ल्याले ॥ ७४ ॥
 विधि मातृहिंसकाच्या शिवलें तें बहुत हस्तराजीवां ॥
 शुद्ध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७५ ॥
 वधिले तद्योगें बहु नृप रामें करुनि जित्वराजीवा ॥
 शुद्ध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७६ ॥
 जातां पण सिद्धिस तो नृप कौशल्यादि सर्व ज्या माता ॥
 अणवि दशरथा ही कीं हो राघव शास्त्रपूर्व जामाता ॥ ७७ ॥
 मग आनंदें जनक स्वसुतेचा सविधि हो विवाह करी ॥
 तें वाटलें समस्तां पडली साक्षाद्रमा विवैह-करीं ॥ ७८ ॥
 जातां विवाह अटपुनि राम स्वपुरास होय हो अडवा ॥
 कडवा बहु तो भार्गव नृपकुलजलधीस मूर्त जो वैडेवा ॥ ७९ ॥
 तें रामातें सूचवि लक्ष्मण ते कार्तवीर्यबाहु तरु ॥
 झाले यत्परशुदधी दशशत ही त्वरित जेंवि बा हुत हूँ ॥ ८० ॥
 वधितां जेंवि हरीनें पति कांपति बहु करेणुं कापोत ॥
 तेंवि नृपस्त्री म्हणुनी झाला जो एक रेणुकापोत ॥ ८१ ॥
 जेणें रुधिरक्षालित केलि करुनि भूमिभूदण कुठार ॥
 ज्याचा च ख्यात जर्गी एक नृपति शोणिताहूण कुठार ॥ ८२ ॥
 तो हा गुरुधन्ववधक्षुभितमना पातला असे वाटे ॥
 जमदग्निसून तरि त्या साधु वचें लाव राघवा वाटे ॥ ८३ ॥
 तो भंज्यद्धनुर्गौरवरुष्ट वदे भार्गवार्षि रामातें ॥
 वरिली कोणी शिवधनु मोडुनि भा वर्गवार्षि रामा ते ॥ ८४ ॥

५८. भृगुजाहंरुति=परशुरामगर्व. ५९. मातृहिंसक=आईला मारणारा (परशुराम). ६०.
 राजीव=कमल. ६१. विवाह=विष्णु (गडवाहन). ६२. वडवा=वडवाभि. ६३. रु=कापूस.
 ६४. करेणुकापोत=हत्तिणीचे बच्चे. ६५. छु=पृथ्वी. ६६. शोणित=रक्त. ६७. भंज्यद्धनुर्गौर-
 वरुष्ट=मोडलेल्या धनुष्याचे आवाजानें रागावलेला.

१५६)

चिंतामणि विरचित सीतास्वयंवर.

राम ह्मणे धनु मोडे मत्करयोगे स्वये च किडके कीं ॥
 नसतां मंर्तु वदाया गरुडा ही धरिल काय भिड केकी^{६८} ॥ ८५ ॥
 रे भंगिलेस रामा स्त्र्यर्थ शिवधनू न ते अघ स्मरतां ॥
 परि जाण म्यां न धरिली अजुनी क्षत्रियकुली अघस्मरतां ॥ ८६ ॥
 राम बदे ते च न या द्विजभंगद शक्ति भार्गवा रामी ॥
 होइल ते हो हा तव परशूद्धत भुजगमार्ग वारा मी ॥ ८७ ॥
 मग मुनि बोले कोपुनि घे नव मन्त्राप राम हा मोड ॥
 मग तुज ह्मणेन राघव कुलांत रिपुवातसह महा मोड^{६९} ॥ ८८ ॥
 मग ते हि धनू चढवुनि दावाया राघव प्रताप सतां ॥
 ईशत्व हरी मग तो अवलंबी भृगुज विप्र तापसता ॥ ८९ ॥
 मग तो निर्विघ्नपणे सवधू श्रीराम पावला गांवा ॥
 गावा ध्यावा वाटे हाचि मला सत्स्वभाव लागावा ॥ ९० ॥
 इति श्रीज्योतिर्विद्राजजीवसूनु चिंतामणिविरचितः सीतास्वयंवरः समाप्तः ॥

६८. मंर्तु=अपराध. ६९. केकी=मोर. ७०. घस्मरता=घातुकपणा. ७१. मोड=अंकुर.

धुंडिकुमार मोरेश्वरकृत चंद्रावळी-आख्यान.

कुटिला विमला मातेने वंचितसे जो व्रंजांत जायातें ।
 नमुं त्या श्रीहरिचरणा दुर्धर संसार व्रजिनें जयातें ॥ १ ॥
 श्रवणीं वंशी वंशिध्वनि संचरतां स्मरोनि कुंजातें ॥
 युवतिजन चालिला त्या सुरभिंसमयसमलता निकुंजातें ॥ २ ॥
 त्या एकसरे उठल्या वाटाति गोकुलधनांतुनी चंपला ॥
 किंवा व्रजकुंडांतुनि निघति स्मरवन्हिच्या शिखा चंपला ॥ ३ ॥
 स्वस्व गृहाडुनि सर्वहि गोरसविक्रय करावया रमणी ॥
 निघतां सत्कर मार्गी पाहति सहसा मुकुंद जारमणी ॥ ४ ॥
 गोपावृत गोपाळा पाहुनि गोपी सशंक चालया ॥
 होउनि काय करावे म्हणती पशुपाळका कुचाळा या ॥ ५ ॥
 चंद्रावळी या नावे मुखरिण गोपी बहीण रांहीची ॥
 धोट सुरूपा चतुरा संगति अवध्या दृढा धरा ईची ॥ ६ ॥
 या परि निश्चय करुनी चालति मार्गे समस्त ही वनिता ॥
 वनिं तांडव करि खांडव-रिपुचा साराथिहि आत्मभूजनिता ॥ ७ ॥
 तो पथि पेंधाप्रमुखा धांवति शिशु मुरारिपू दयालु गडी ॥
 अवरोधुनि तरुणीजन झोबाति अर्वाच्य फेडुनी लुगडी ॥ ८ ॥
 सरकुनि चंद्रावळिने पेंधा बडवुनि सवेग टाळीला ॥
 स्फुंदत स्फुंदत सांगे हरि चल आणूं तये खटाळीला ॥ ९ ॥
 अतिरूप सुवय यांनीं मानी तृणतुच्छ ऊर्वशी रंभा ॥
 हंसगती पादि चमके गमती नमिताति ऊर्वशी रंभा ॥ १० ॥
 सूच्यग्रा परि मुळिचा खंडित दिसतो वलित्रया मौज ॥
 विश्रुत मदनास तशा जपुनि चला हरि हरीं तिचा मौज ॥ ११ ॥
 पीनोन्नत कुंचे वर्तुल रंभैरदुर्जयदुर्गयुग्मसे दिसती ॥
 तनुवाङ्मन आति चंचल म्हणवी कुटिलालंका अनादि सती ॥ १२ ॥

१ चंद्रावळी=राधेची बहीण. २ कुटिला=कपटी. ३ व्रज=गोकुल. ४ व्रजिन=पाप,
 मल. ५ वंशिध्वनि=मुरलीरव. ६ सुरभिसमय=वसंतकाळ. ७ चसला=विद्युलता. ८ शिखा=
 जवाळा. ९ चंपला=चापल्य युक्ता. १० राही=राधी (राधा). ११ खांडवरीपु=अर्जुन. १२
 आत्मभूजनिता=ब्रह्मदेवाचा बाप (ब्रह्म). १३ माज=कंबर. १४ माज=उर्मटपणा. १५
 पीनोन्नत=पुष्ट व उंच. १६ कुच=स्तन १७ स्मर=मदन. १८ कुटिलालंका=कुरळकेशी.

अति मृदुला करवल्ली सल्लील हि जीं सनाल कीं कमळें ॥
 अद्भुत वदनश्रीची सुर्वर्मा जो पाहतां मृगांक मळे ॥ १३ ॥
 विद्रुम भंगाचे परि शोभे अधरोष्ट्र नासिका सरला ॥
 तिलसुम शुकचंचूचा पाहुनि मदगर्व सर्व ओसरला ॥ १४ ॥
 सर्बोत्कृष्ट विराजे चपलायत दृष्टि ते निकी लाली ॥
 लज्जित शैतपत्रश्री मज्जन करिते गभीर कीर्लीली ॥ १५ ॥
 यापरि सौंदर्याची सीमा कायितां हरि त्वरें उठिला ॥
 खंडिन गर्व तियेचा दाखवि मजला कुठे उभी कुठिला ॥ १६ ॥
 पेंधा श्रीकृष्णातें दाखवि दुरुनी सगोरसा महिलें ॥
 जीच्या सौंदर्यातें साम्यचि न मिळे सैसागरा महिला ॥ १७ ॥
 चंद्रावळिच्या रूपा पाहुनि इच्छी हरी मनीं सुरता ॥
 ते क्षणि मूर्च्छित होउनि देवहि दवडी समग्र तो सुरतौ ॥ १८ ॥
 ऐशा मतिने यदुकुलभूषण तेव्हां सर्वे किशोरैसी ॥
 घेउनि गोपस्त्रीला मागत दाधि दुग्ध तो यशोरासी ॥ १९ ॥
 मस्तुमिषें निजवस्तुसि याचित निस्तुलंगुणी स्त्रियांजवळी ॥
 कस्तुरिलिप्त-स्तनिचा चितें [हरुनी?] हरी समाज वळी ॥ २० ॥
 शपथपुरःसर करिसी जरि तूं संकल्प देहदानाचा ॥
 तरिच घडेल सुकृत बहु नातरि यापरि घना सदा नाचा ॥ २१ ॥
 बोलुनि मिथ्या पदरीं दुष्कृत कां व्यर्थ घेसि वाचाळा ॥
 ठकविसि गोकुळतरुणी या तो स्याळें सोड सर्व ही चाळा ॥ २२ ॥
 नायिकसी चंद्रावळि जरि साधुत्वे मदुक्ति या परमा ॥
 दाविन जनदृष्टीसी निरसुनि चैली दिगंबर परमा ॥ २३ ॥
 सर सर परता दुष्टा क्लिष्ट न बोलें वरिष्ट मी जाया ॥
 काय वदूं तुजसंगे पशुपा तटलें निजाश्रमी जाया ॥ २४ ॥
 दुर्धर सर्पिणि देहा स्पर्शिल हस्तानि कोण तो भलता ॥
 रक्षक असतां विपिनीं^{३१} रंका लाभेल केवि पुण्यलता ॥ २५ ॥
 गरुडध्वजगारुडिया भारुड हें तूं किमर्थ दाखविसी ॥
 तुजविषयीं मी न ढळें पंचक्षरिमंत्र ज्या सदा खैविसी ॥ २६ ॥

११ सुषमा=शोभा. २० मृगांक=चंद्र. २१ विद्रुम=गोवळें. २२ शुक=पोपट. २३ शतपत्र
 =कमल. २४ कीलाल=पाणी. २५ महिला=स्त्री. २६ ससागरामहिटा=समुद्रवलयंकित
 पृथ्वी. २७ सुरता=देवपणा. २८ किशोर=मुलगे. २९ मस्तु=लोणी. ३० निस्तुलंगुणी=
 निरुपम आहेत गुण ज्याचे असा. ३१ चैल=वस्त्र. ३२ विपिन=वन. ३३ खविसी=जखोन.

अर्भक गगनफळातें रडतां श्रमले करोनि लोळणिसी ॥
 त्यापरि यत्न मृंषा ते मज तूं करिसी समर्थ गौळणिसी ॥ १७ ॥
 एक पदाही न पुरे त्या सुरवर्या फळे कसी जगती ॥
 रवि शशि तारागण हे मुष्टित अवघी धरील हें जग ती ॥ १८ ॥
 विधिर्वैजित पुरुषातें लाभेल किं काय खाणि परिसाची ॥
 दैवहता गुणहीना करिसी तृष्णा तया परी साची ॥ १९ ॥
 नाना परि बडबडुनी मिरविसि लोकीं मृषा सदा शीला ॥
 परिसांचीं मीं सदनं बांधुनि दिधलीं स्वदासदाशीला ॥ २० ॥
 श्रोत्रिर्वैजितांतरीची अरणी कैसी मिळेल मातंगी ॥
 अथवा सिंहवधूसी संगम कैचा घडेल मातंगी ॥ २१ ॥
 जगरक्षणयज्ञीं मी दीक्षित अध्वर्यु वीतिहोत्राही ॥
 नरसिंह मि तव वदनं वदविन हरि तूं आम्हांसि हो त्राही ॥ २२ ॥
 यापरि केशिनिहंता या संकेतासि गोप-जायातें ॥
 बोलुनि सत्वर उठिला निजसदनाप्रति सगोप जायातें ॥ २३ ॥
 गोपाळे गोरक्षक संनिध बसउनि अनेकधा त्यासीं ॥
 गोष्टी बऱ्या शिकविल्या सृष्टिक्रमयुक्ति तेवि धाव्यासी ॥ २४ ॥
 मायामय ची तेची मी धरितों सांग जगत्सूत्रा मा ॥
 रुचिराकृति राहीची नुमजे ते व्यक्ति विशद सूत्रांमै ॥ २५ ॥
 नटवेष्टाकृति योषा होउनि दास्यत्व अंगिकारवें ॥
 सर्व हि अति सौंदर्य भासति जीतें तिला स्विकारवें ॥ २६ ॥
 सर्वाधीश निदेशें वनितवेष्टें शिशूतेंती ब्रजिची ॥
 चंद्रावळिच्या मार्गे निघति अहंकृतिर्मदोर्म तीत्र जिची ॥ २७ ॥
 श्रीमद्वृष्णिकुलेशें सुंदर वरिलें स्वरूप राहीचें ॥
 लीलानिधिगर्भाचें रत्न चि निर्मळ नेवे पराईचें ॥ २८ ॥
 श्रीहरि चंद्रावळिच्या कृत्रिम वेशें गृहा करी गमन ॥
 भगिनी-आश्लेषांची उत्कट धरितो स्पृहा करीगमन ॥ २९ ॥
 प्रेमालिंगन घडतां ठसली दृढताष्ट सात्विका भावी ॥
 चंद्रावळि भगिनीच्या मोहें ते मूर्ति आत्मिका भावी ॥ ३० ॥

३४ मृषा=व्यर्थ. ३५ विधिवैजित=दैवहीन. ३६ श्रोत्रिय=अग्निहोत्री. ३७ अरणी=समोष.
 ३८ मातंग=अतिशूद्र. ३९ मातंग=हत्ती. ४० त्राही=रक्षण कर. ४१ सुत्रामा=इंद्र. ४२
 तति=समूह. ४३ ऊर्मा=लाटा, अतिशय. ४४ आश्लेष=आलिंगन. ४५ करीगमन=हत्तीसा-
 रखें चालणें आहे ज्याचें असा.

शिणली बाई म्हणउनि घडिघडि कुर्वाळुनी वरा ईतें ॥
 घेत असे परि न कळे सुरवरऋषि मोहिनी बलाईतें ॥ ४१ ॥
 व्रतदानादिक सुकृते देव हि जाले वसुंधरे वरिले ॥
 तुज पहतां त्रिभुवनिचें वाटे साम्राज्य सुंदरी वरिलें ॥ ४२ ॥
 अष्टावष्टसहस्रा असतां युवती करीत जो जारी ॥
 म्हणवी श्रेष्ठ नियंता खळजनहंता बहूत जोजारी ॥ ४४ ॥
 तव वदनें ऐकावी वाटे मर्नि कांतलोभवार्ता ते ॥
 पुण्यश्लोका ललिता ऐकत सुख देति कीं भवार्ताते ॥ ४३ ॥
 श्रीवल्लभ तुजसंगें रतिविरतीतें कसा धरी सांगें ॥
 अनुमत होउनि विवरी बंडु दिन राहें प्रबुद्ध रीसां गे ॥ ४५ ॥
 असती बडु जरि योषा तोषा मजविण नये सये हरिला ॥
 गर्व प्रमदावलिचा मजसीं अनुरक्ततान्वयें हरिला ॥ ४६ ॥
 भामाप्रमुखा सवती शिकविति कुमती हरीस एकांती ॥
 परि अनुरागें माझ्या न दिसे अणु वक्रता सये कांती ॥ ४७ ॥
 पडतां वदनें जडली तपतिसुखकर कथावली श्रवणें ॥
 प्रेमोत्कर्ष हृदयीं चंद्रावळि बहु सुखावली श्रवणें ॥ ४८ ॥
 अतिशय अनुरागलें कौस्तुभपद्मादि उत्कटा ठेवी ॥
 हरि ठेवी मजपाशीं कां करिसी या सये उठाठेवी ॥ ५० ॥
 प्रक्षाळुनि पदकमळा कमळाक्षी ते न लावितां उशिरा ॥
 शिशिरांबु प्राशविते ऐलाकपूर घोळुनी उशिरीं ॥ ५१ ॥
 पाय धुतां पायातें पाहुनि पुसते स्वसंर्ष पर्याई ॥
 हरिपदपाद्मिचि चिन्हें दिसती तरिही कसीच पर्याई ॥ ४९ ॥
 आंगीं लाउनि बाई लेप चमेली सुगंधरायाचा ॥
 ठेउनि वसनें व्हावें नाहीं संशय दुजा धरायाचा ॥ ५२ ॥
 स्वकरें ग्रंथि खुणेची दिधली हरिनें निरीस कंचूला ॥
 विघड पडे जें त्यातें जाचिल मजला धरुनि कंचूला ॥ ५३ ॥
 विंचरुनि वेणि करितो हरि तो घनकांतिजिह्वरां कशां ॥
 मृगमदंतिलक ललाटीं स्वकरें करिताति वक्र राकेशीं ॥ ५४ ॥
 वदती उत्तम हें कीं लोकीं पतिचा निदेशीं मानावा ॥
 त्यांत यशश्रीकीर्ती चढते सुषमा पराक्रमा नावा ॥ ५५ ॥

४६ एला=वेलढोडा. ४७ उशिरा=वाळा (पाण्यांत घालण्याचा). ४८ स्वसा=बहीण. ४९ घ-
 नकांतिजितवर=काळे कुळकुळीत. ५० मृगमद=कस्तुरी. ५१ राकेश=चंद्र. ५२ निदेश=आज्ञा.

चंद्रावली-आख्यान.

अस्ता दिनमणि जातां जनार्दना तूं विवंचना रीते ॥
 उठवी भुक्तिसि जीर्वां कैरणे सुरतीं विवंच नारी ते ॥ ५६ ॥
 गोष्टि असो हे जाली भुक्तिचि तुक्षिया बहु त्वरा माते ॥
 म्हणुनि कराब्जीं धरुनी ये निज सदनांत गोपरामा ते ॥ ५७ ॥
 बहुविध पक्वान्नादन खीरहि लेह्यादि पडूसे भरित ॥
 कर्मटि पापड शाका कोशिबरि तित्त फारसे भरित ॥ ५८ ॥
 तिखटे विविध वरान्ने रुचिकर वडिया किसूनि कुष्मांड ॥
 जेवविते बहिणीते ते जरि आली करोनि कुष्मांड ॥ ५९ ॥
 पंक्तिसि सारुनि भुक्ती बोलत युक्ती स्वैकेलिगेहांत ॥
 स्वस्थ निज् वो सख्ये तेथ म्हणत धरुनि चाल गे हात ॥ ६० ॥
 रात्री राहुनि विपिनीं रक्षिति पति साभिमान गे शाल ॥
 व्याघ्रवृकादि ससेही जागृत चढउनि कमान गे शाल ॥ ६१ ॥
 ऐकुनि वचनें राही लीलासदनांत सत्तरा गेली ॥
 पूर्विल चंद्रावळिचें पाहुनि जे नामसत्त्व रागेली ॥ ६२ ॥
 सरस सुपारि चिकणी वीडया करुनी सुपक्व पानांच्या ॥
 भगिनीस देत जीच्या तृष्णा दिसताति ओष्टपानाच्या ॥ ६३ ॥
 विविध सुगंध द्रव्ये शय्या मृदु गेह चित्र शालेचें ॥
 प्रौवर्ण हि ज्या स्यानीं कौर्पासान्वित विचित्र शालेचें ॥ ६४ ॥
 सुखगोष्टी विमलांगी बसुनि पलंगीं परस्परें करिती ॥
 स्वस्वपतीचीं चरितें प्रणयाचरितें तशाच लोकरीती ॥ ६५ ॥
 शौपिस जातां गोपी जगदाटोपी त्यजोनि वेषाते ॥
 जो पीनस्तनि बोपी कर अति सोपी करोनि योषा ते ॥ ६६ ॥
 गाढालिंगन ओष्टग्रह कुचपीडा क्रमे रमाकार्ते ॥
 सुरतारंभण केलें वंचक मतिनें मनोरमाकार्ते ॥ ६७ ॥
 निर्धुवन निज कांताचें मानुनि बाला खलद्विरा पतिला ॥
 राहि असे शेजारीं पाहुनि विधि हा चढेल कोप तिला ॥ ६८ ॥
 दुजिया संनिध रमतां दोष विशेषें अयोग्य हें करणें ॥
 त्यांतहि माझे बहिणी देखत अर्वाच्यता कशी करणें ॥ ६९ ॥
 सुरतायासें तरुणी जागृत होउनि बरे विलोकी जों ॥
 हृदयावरी मुरलीधर रमतो व्रजवेष दावि लोकीं जो ॥ ७० ॥

५३ करणें=इंद्रियें. ५४ कुष्मांड=कोहळा. ५५ केलि=क्रीडा. ५६ प्रावर्ण=पांघरूण.
 ५७ कार्पास=कापूस. ५८ शाल=कारिभरांतील लोंकरीचें उत्तम वस्त्र. ५९ निधुवन=सुरत.

धन्य तुझी करणी हे कृष्णा जननी तुतेचि हो व्याली ॥
 व्रजजन यापरि सर्व हि गाती विटचैर्यशौर्यवोव्याली ॥ ८६ ॥
 तुटती यातायाते जे नर मज ते अनन्य वोळगती ॥
 निरसुनि दुरहंकरिते देइन त्यांत सखे विशाल गती ॥ ८७ ॥
 बकशकटादिक कपटा ब्रह्मद्रुता निवारि घोषार्थ्या ॥
 उभवति कामे गुढिया उभवति इहपर सुकीर्ति घोषाच्या ॥ ८८ ॥
 यमनियमाद्यष्टांगे जे पद न मिळे महर्षि सिद्धांतें ॥
 ते गोपीप्रति दिधलें धुंडिति जे शास्त्र वेद सिद्धांतें ॥ ८९ ॥
 यापरि करुणापांगे सुख करि अज्ञान बंधुरा जावा ॥
 तोषवि सर्वा जैसा समुदित ईतपत्रबंधु राजावा ॥ ९० ॥
 बहुविध युक्ति विचारें बोधुनि आभीरभीरू मांकांतें ॥
 दर्शवितां निजरूपा त्याजिना मग सर्वहि भ्रमा कां ते ॥ ९१ ॥
 चंद्रावळिसह सरतें कमिली राहुनि तिचे गृहें दोषां ॥
 जगदीशे या कल्ल्या विलया ने जो समग्र ही दोषा ॥ ९२ ॥
 आश्वासुनि गोपस्त्री अभिरत जी कांत नाथ गोकुळिचा ॥
 निजसदना प्रति जाया उठिला निस्तुल शिख शशीकुळिचा ॥ ९३ ॥
 शिशुपालांतक शिशुंतें अवध्या जागे करुनि वेशाला ॥
 सोडुनि सत्वर गेला सार्भक सूर्योदया निवेशाला ॥ ९४ ॥
 हरि तो प्रातःकाळी कालिंदितटीं निकुंजकांतें ॥
 गोप शिशूसह विहरे जो निजभजनैचि भौंउकां तारि ॥ ९५ ॥
 कर्कश रूप सितेचें^{७४} प्रथमाचि अम्लस्वभाव गोस्तैनिचें ॥
 चंद्रावळिचरिताग्री क्षीर हि नीरस समग्र गोस्तैनिचें ॥ ९६ ॥
 क्षेप्यविगर्हित^{७५} लोकीं एकचि सकलंक चंद्रमा विधिने ॥
 जाणुनि चंद्रावळि ही सजिली निर्दोष अब्द या विधिने ॥ ९७ ॥
 बहुत चरित्रें बहुतां कविनीं केलीं तथापि या चरितां ॥
 गुणरसिकां पुरुषांचे अद्भुत श्रद्धादि भाव आचरितां ॥ ९८ ॥

६४ विटचैर्य शौर्यवोव्याली=जार कर्म, चोरी, शौर्य यांविषयींच्या ओव्यांचा समूह.
 ६५ घोष=गोकुळ. ६६ शतपत्रबंधु=सूर्य. ६७ राजाव=कमल. ६८ आभीरभीरू=गवळण.
 ६९ मांकांत=कृष्ण. ७० दोषा=रात्र. ७१ निवेश=घर. ७२ कांतार=वन. ७३ भाउक=भा-
 विकभक्त. ७४ सिता=खडी साखर. ७५ गोस्तनी=द्राक्षा. ७६ गोस्तन=गाईचा स्तन. ७७
 क्षेप्यविगर्हित=क्षीणत्वामुळे निव्व. ७८ सजिली=निर्मली.

(२०४) धुंडिकुमार मोरेश्वरकृत चंद्रावळी-आख्यान.

पर्युषितं कथना सांडुनियां जरि दुजेचि वानावे ॥
धीरोदारगुणोत्तरं या सम तरि कोण दाखवा नावे ॥ ९९ ॥
धुंडलि धुंडिकुमारे हिंडुनि निगमादिके भ्रमे श्रमुनि ॥
परि फळ ते व्रजि लाभे शोधिति जे निग्रहे अजस्र मुनी ॥ १०० ॥
अग्निपुराणी कथना सगि जे सूत शौनकप्रमुखां ॥
त्या कथनी आत्तापी श्रीहरि मोरेश्वराख्य विप्रमुखा ॥ १०१ ॥

चंद्रावळी चरित समाप्त.

७१ पर्युषित्व=शिळेपणा. ८० धीरोदारगुणोत्तर=चातुर्य व औदार्य या गुणांनी युक्त.
८१ अजस्र=निरंतर.

***आनंदतनयकृत-
कंदुकारख्यान.**

कोणी ते प्रमदा तथा ब्रजपुरा जातां रणभूपुरा ।
तेथे ये त्रिपुरारिचा प्रियसखा तो योग वानू पुरा ॥
शोभे कल्पतरूतळीं करतळीं पांवा तथा मोहरी ।
वाहे मंजुळ कंजलोचन जना नांदे हरी मोहरी ॥ १ ॥
ज्याची भासुर भी प्रभाकर-निभा व्यापूनि लंघा नभा ।
तो हा संतसभाभिर्वंदित उभा ते दिव्य देखोनि भा ॥
भ्याली बल्लववल्लभा मग ईभा ऐशी रमावल्लभा ।
चाले दूरुनि हा धरील म्हणुनी शंके जगदुल्लभा ॥ २ ॥

याची सदां समजते बरि लोकलीला । माते करी धरिल देखुनि येकलीला ॥
चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषी । बिबाधरी शशिमुखी पिकंमंजुघोषा ॥ ३ ॥
भ्याली पुढें सरकली गजराजचाली । कित्येक दूर पथ लंघुनियां निघाली ॥
ये पाठिशीं हरि दयाघन मंद बाहे । जातां विलोलनयना परतूनि पाहे ॥ ४ ॥
परतुनि जंव पाहे गोकुळा जातजातां । निकट चि हरि आला वंद जो वेदसंतां ॥
पदर धरुनि तीचा जो उभा ज्ञानगाभा । पशुपयुवति जाली पात्र चिद्भाग्यलाभा ॥ ५ ॥

* विजारूर तालुक्यांत आनंदराव नांवाचा अरणीगांवचा कुळकरणी होता, त्याचा पुत्र आनंदतनय. हा शिवाजीचा बाप शहाजी याचा गुरु होता असे म्हणतात. त्याची यमक-बद्ध कविता असून पदेही पुष्कळ यानें केली आहेत. शिवाजीचा जन्म शालि-वाहन शके १५२३त झाला त्यामुळे त्याचा बाप जो शहाजी त्याचा गुरु आनंद-तनय हा सोळाव्या शतकाच्या आरंभीच असला पाहिजे असे दिसते. बहुत करून अरणीकर आनंदतनय व पैठणकर एकनाथ स्वामी (शके १३७०-१५३१) हे उभयतां समकालीन असावे असे वाटते. पंत या कवीच्या यमकरचनेविषयीं म्हणतात कीं:—

आनंद-तनय अरणीकर शोभवि फार कवन यमकांहीं ।

तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम कांहीं ।

सन्मणिमाला.

१. प्रमदा=स्त्री. २. ब्रजपुर=गोकुळ. ३. रणभूपुरा=खुळखुळत आहेत पैजणें जीचीं अशो. ४. त्रिपुरारि=शिव. ५. वानू=वर्ण. ६. कंजलोचन=कमलासारखे आहेत डोळे ज्याचे. ७. भासुर=तेजस्वी. ८. भा=कांति. ९. प्रभाकर=सूर्य. १०. बल्लववल्लभा=गव-ळ्याची स्त्री. ११. इभ=हत्ती. १२. घोष=गवळवाडा. १३. बिबाधरा=तोंडल्यासारखा आहे खालचा ओंठ जीचा अशो. १४. पिकंमंजुघोषा=गोकिलासारखा आहे मंजुळ. १५. गजराजचाली=उत्तम हत्तीसारखी मंद आहे गति जीची अशी.

ते सोडवी धरुनि अंचळ चंचळाक्षी । वोढी बळें स्ववळ बांधव लोकसाक्षी ॥
पार्यो तुझ्या हरि पडेन म्हणे कृपाळा । रे सोडिं सोडिं मज फार उशीरजाला ॥ ६ ॥

मी योषित्ता वंशधरा सुशीळा । कां शेंवसी वंशधरा सुशीळा ॥

शौरी म्हणे मानवतो अशीलें । न स्वीकरी मानव तो अशीलें ॥ ७ ॥

प्रार्थी गोपशिखामणीस रमणी गोपीगणीं तूं धनी ।

राणी हे करणी उणीव सखया कोणी गणीना धनी ॥

पाण्यालागुनि गौळणी बहुजणी येतील येथें झणीं ।

वोढीं त्या धरितील तूज तरुणी होती मला गांजणी ॥ ८ ॥

ऐशी बोलत ते उभी हरि न मी ते भीरू पाहे दिठी ॥

हा आभीर गभीर भूपति असा सोडी च ना ते मिठी ॥

ते वोढी परि हा न सोडि च गडी ते हात जोडी सती ।

ते जोडी मज भासते स्मररती दोघें तशीं दीसती ॥ ९ ॥

येरीकडे नंदवधू यशोदा । धुंडी तया भक्तदैयायशोदा ॥

खेळावया बाळक संगसंगें । गेला असे क्रीडत रंगरंगें ॥ १० ॥

निघाली बाहेरी हुडकित हरीतें चहुंकडे ।

फिरे नाना मार्गीं करिं धरुनि त्याचे संवगडे ॥

पुसे ज्याला त्याला तुझिं निरखिलें मूल सखये ।

उठावे खेळाया सहज गुण त्याचा जगति ये ॥ ११ ॥

ऐशी शोध करित हंसगतिने लंघीत आली पथा ।

तीतें देखुनियां दुरी मग हरी लीला करी अन्यथा ॥

गोपीतें पदरीं न सोडि च करीं लोळे धरारंगणीं ।

दाषी स्फुंदन मंद रुदन मुखीं भांबावली गौळणी ॥ १२ ॥

आला राग तिला म्हणे युवतिला कां गे खट्याळे कशी ।

नाहीं लाज तुला मुलासि धरुनी रानीं उभी ठाकसी ॥

नेणें कांहीं च मी स्वभाव-गतिनें मांमी घरा जातसें ।

मार्गीं हा पदरीं धरी मज हरी नेणा तुम्ही कां तसें ॥ १३ ॥

श्रीहरी परम स्फुंदत लोळे । वाष्पयुक्त बहु दाखवि डोळे ॥

वाटला कळवळा जननीला । घे कडेवरि तदा घननीळा ॥ १४ ॥

१६ योषिता=स्त्री. १७. वंशधरा=कुलीन. १८. वंशधर=मुरलीधर. १९. अशीला=अशा प्रकारचीला. २०. अशीला=शील रहित क्षणजे वाईट स्वभावाचे. २१. गोपशिखामणि=गवळ्यांत मुख्य (कृष्ण). २२- आभीर=गवळी. २३. भक्तदैयायशोद=भक्तांवर दया करून त्यांस यश देणारा. * मामी=तासुबाई.

देवीयं सुरनिम्नगा किमु वरा कृष्णाथ वेत्थं पुरा
विज्ञातुं सुरलोकभूतल इमे पात्रे तुलाया विधौ ॥
कृत्वा संतुलयत्यहो हि गुरुतायोगाद्भुवं नात्यजत्
कृष्णा स्वर्गनदी स्वनाम निखिलं यार्थार्थमेवानयत् ॥ ५२ ॥
कृष्णे कृष्णजले त्वदीयसलिले मज्जन्ति ये मानवा
दिव्यैर्यानवरैः प्रयाति हि यदा वैकुण्ठलोकं तदा ॥
निंदन्ति स्वतपांसि यज्ञानिकरान् स्वर्गगता मानवाः
कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत सुराः श्रीकृष्णरूपा इमे ॥ ५३ ॥
गोदां याति वियन्नदीति निखिला जल्पन्ति लोकाः स्फुटं
व्यासश्चापि लिलेख मंदमतिभिर्नो दृश्यते तत्र सा ॥

तस्मिन् मनुजाः निर्मलाः निर्दोषाः जायन्ते च परं दिव्यं स्वर्गं व्रजन्ति त्वं यत्स्व-
यं साक्षात् श्रीहरिः श्रीविष्णुरेव असीति शेषः । अतः मृत्योः भयात् विमोचयसि चेत्
तव आश्चर्यं न । हरेरन्तरो वामनः दितिपुत्रद्वेष्टा ब्राह्मणद्वेष्टेति गूढाशयः तस्य
वामपदादिपरंपरया उत्पन्नायाः भागीरथ्याः एतत्सामर्थ्यं त्वं तु ब्रह्मपत्नीशापेन
नदीत्वं प्राप्तः श्रीविष्णुरेव । कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वर इत्यादि
वचनप्रामाण्यात् असि । अतः मृत्युभयवारणं तव नाघटितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवीति । विधौ ब्रह्मणि इयं देवी सुरनिम्नगा भागीरथी वरा श्रेष्ठा किमु अथवा
कृष्णा वरा इत्थं विज्ञातुं सुरलोकश्च भूतलं च सुरलोकभूतले इमे पात्रे कृत्वा
संतुलयाति सति अहो इत्याश्चर्यं कृष्णा गुरोर्भावः गुरुता जाड्यं तस्य योगात्
संबंधात् । वीतोगुणवचनादिति विकल्पात् डीबभावः । भुवं नात्यजत् स्वर्गनदी
भागीरथी निखिलं स्वनाम याथार्थ्यमेव अनयत् । स्वर्गनद्याः भूनदीत्वं न युक्तिमिति-
उपरिगतेतिभावः ॥ ५२ ॥

कृष्णे इति । कृष्णं जलं यस्याः सा कृष्णजला तत्संबुद्धौ हे कृष्णजले हे
कृष्णे तव इदं त्वदीयं त्वदीयं च तत् सलिलं च त्वदीयसलिलं तस्मिन् ये मानवाः
मज्जन्ति स्नाति ते यदा दिव्यैः यानवरैर्विमानैः वैकुण्ठलोकं व्रजन्ति तदा स्वर्गं
गताः मानवाः स्वतपांसि श्रमसाध्यानि केचिद्यज्ञानिकरान् ज्योतिष्टोमादीन्
श्रमसाध्यान् निंदन्ति । निंदनेकारणमाह । हे सुराः हे देवाः इमे मानवाः श्रीकृष्ण-
रूपाः सरूपतामुक्तिभाज इत्यर्थः इदं कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत । अल्पायासेन
महत्फलं प्राप्तमेतैरस्माभिस्तु बह्वायासैरल्पफलं क्षयिष्णु च लब्धं धिगस्मान् धिगस्म-
त्तपांसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गोदामिति । वियन्नदी भागीरथी सुरपूजिते कन्यायां सति गोदां याति इति

कन्यायां सुरपूजिते स्फुटतरं त्वां सा तु संयाति यत्
तन्मन्ये जनपापसंघहरणोपायव्रतं शिक्षति ॥ ५४ ॥

वैकुण्ठः परिमाणवान् भगवती पाथोधिजैका तथा
यस्तु त्वत्सलिले निमज्जति नरो विष्णुत्वमागच्छति ॥
एवं विष्णुशतैर्निरंतरमितैर्लोके प्रपूर्णं पुरः

स्थास्यंति क्वनु विष्णवो जलधिजाहेतोर्विवादे कथम् ॥ ५५ ॥

इदमष्टकमष्टसिद्धिदं पठतां पापचयापहं परम् ॥

पुरुषोत्तमतुष्टिकारकं पठनीयं मनुजैरुषस्यदः ॥ ५६ ॥

एवं स्तुत्वा राजराजो नदीं तां तस्यास्तीरे दक्षिणे संस्थितः सैनं ॥
विप्राग्र्येभ्यः सर्वदानानि दत्त्वा नत्वा सर्वान् मीलितक्षो बभूव ॥ ५७ ॥
शर्वं सावं संस्मरन् प्राणवायुमूर्ध्वं नीत्वा मूर्धमध्यं विभिद्य ॥

हित्वा देहं पंचभूतैरुपेतं नाकं यातो दिव्यदेहं दधानः ॥ ५८ ॥

निखिलाः जनाः जल्पन्ति वदन्ति । व्यासश्चापि लिलेख पुराणेषु इत्यर्थः । सा भागीरथी
तत्र गोदायां मंदमतिभिः अज्ञैः न दृश्यते चर्मचक्षुरगोचरेत्यर्थः । सा तु भागीरथी
तु स्फुटतरं स्पष्टं महाबलेश्वरपर्वते प्रवाहरूपेणोत्तरत आगत्य त्वां संयाति यत्
तत्तस्माद्धेतोः जनानां पापसंघहरणे यः उपायः तस्य व्रतं शिक्षते अभ्यस्यति इति
अहं मन्ये । तव तदोक्त्या ज्येष्ठत्वात् ज्ञानाधिक्याच्च पापहरणोपायाभ्यसनार्थमे-
वायातीवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वैकुण्ठ इति । वैकुण्ठः परिमाणवान् इयत्तावान् भगवती पाथोधिजा लक्ष्मीः
एका यस्तु त्वत्सलिले नरः निमज्जति सः विष्णुत्वं आगच्छति एवं निरंतरं
इतैः गतैः विष्णूनां शतैः लोके वैकुण्ठलोके प्रपूर्णं सति पुरः अग्रे विष्णवः
क्वस्थास्यंतिजलधिजाहेतोः विवादे कथं स्यात् ॥ ५५ ॥

स्तोत्रपाठफलमाह इदमिति । अष्टसिद्धयस्तु । अणिमा महिमा चैव गरिमा
लघिमा तथा । ईशत्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेवचेत्यमरः ॥ ५६ ॥ अथास्य
देहत्यागप्रकारो द्वाभ्यामाह एवमिति । मीलिते अक्षिणी येन सः मीलितक्षः शर्वमिति ॥ ५७ ॥
दिवमिति । अवनतानां जनानां आनंदस्य करणे साधनीभूते । यद्वा अवनतजनानां
शरणागतानां आनंदकः रणो यस्य तस्मिन् दिवं स्वर्गं याते गते सति नगरस्य
ये नराः नार्यश्च तेषां नयनानि तेभ्यः विनिर्याताः वारां उदकानां चपलतरधाराः
तटवतीं कृष्णाख्यां नदीं अखिलैर्नगरजनैः अनुल्लंघ्यां विदधुः चक्रुः ।
अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५८ ॥

दिवं याते तस्मिन्नवनतजनानन्दकरणे
रणे ईरे वीरे नगरनरनारीनयनतः ॥
त्रिनिशाना वारां चपलतरधारा तटवती-
मतीवानुल्लङ्घ्यां विदधुरखिलैर्नागरजनैः ॥*

नाम्नैव कृष्णा तटिनी पुरा या तां वर्णतश्चापि तदैव चक्रुः ॥
नार्यः सरोजायतलोचनातर्ज्यजना निदितचंद्रवक्त्राः ॥ ५९ ॥
बल्लालनामा स तु वीरव्यस्तदेहकृत्यं विहितं तदीयैः ॥
चक्रे धनं चापि ददौ द्विजेभ्यो दंतिव्रजग्रामतुरंगमादीन् ॥ ६० ॥
चिताभुवि स्थापितमत्र लिंगं दृपन्मयं प्रावृषि तज्जलौघैः ॥
मुहुर्मुहुश्चालितमप्यनेजनृपस्य पुण्येन तथाधुनापि ॥ ६१ ॥
चंद्रसप्तरसभूमिसंमिते (१६७१) शालिवाहनशके नृपोत्तमः ॥
कीर्तिमत्र विनिधाय सुस्थिरां दिव्ययानवसतिर्दिवं ययौ ॥ ६२ ॥
शाहोः सुतो राम इति प्रसिद्धो रम्यैरगण्यैः सहितो गुणौघैः ॥
तस्माद्भूच्छाडुनृपः प्रतापप्रतापितारातिजवो जनेशः ॥ ६३ ॥

नाम्नैवेति । निदितः चंद्रः यैस्तानि निदितचंद्राणि निदितचंद्राणि वक्त्राणि
यासां ताः सरोजानि कमलानीव यानि आयतानि विस्तृतानि लोचनानि तेषां अंत-
र्बर्ति अंजनं कज्जलं यासां ताः तयोक्ताः नार्यः या नदी पुरा पूर्वं नाम्नैव कृष्णा
आसीदितिशेषः । तां वर्णतः कृष्णेन वर्णेन तदैव कृष्णां नीलां चक्रुः । पूर्वं या
कृष्णेति संज्ञा तां तस्मिन् राज्ञः वियोगक्षणे एव ययौ कृतवत्यः न तु सर्वदा ॥ ५९ ॥
बल्लालेन । बल्लालनामा प्रधानराट् तदीयैः राजबांधवैः विहितं तत्कालोचितं
उत्तरकृत्यं चक्रे । दंतिनां व्रजाः समूहाः यद्वा दंतिनो गजाः व्रजा गवां गोष्ठाः तान् ददौ
॥ ६० ॥ चिताभुवीति । अत्र कृष्णायां चितायाः भूः चिताभूः तस्यां चिताभुवि स्थापितं
दृपन्मयं पाषाणप्रचुरं तत् लिंगं शिवलिंगं प्रावृषि वर्षाकाले जलानां ओघैः मुहुर्मुहु-
श्चालितमपि एजताति एजत् न एजन् अनेजत् अकंपमानं अस्ति नृपस्य
शाहोः पुण्येन अधुनापि अस्मिन्नापि काले तथा अनेजत् अकंपमानं अस्ति प्रवाहेपि
तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ चंद्रेति । दिविभवं दिव्यं दिव्यं च तत् यानं च दिव्ययानं
विमानं तत्र वसतिर्वश्य सः नृपोत्तमः अत्र अस्मिन् लोके ॥ ६२ ॥ अथास्य
दत्तपुत्रान्वयमाह यावत्समाप्ति । शाहोरिति । राम इति प्रसिद्धः शाहोः सुतः दत्त
आसीदितिशेषः । तस्मात् रामात् पुनः शाहुः अभूत् ॥ ६३ ॥

१५९ श्लोकः कवित्

तदात्मजोयं रिपुदंतिसिंहः प्रतापसिंहो जगतीं सपत्नैः ॥
 तृतां पुनः स्वामपत्तय सर्वामास्तेऽधुना तां परिपालयन् सन् ॥ ६४ ॥
 यदीयं प्रतापं समाकर्ण्य सर्वे द्विषंतः प्रभीताः प्रजम्भुर्दिगन्तान् ॥
 द्विजानां ब्रजा आययुर्यत्समीपं प्रतापादिसिंहो जयत्येष राजा ॥ ६५ ॥
 भानौ प्रतापो अदिमा न तत्र चंद्रे मृदुत्वं नाहि तत्र तापः ॥
 प्रतापसिंहे द्वयमप्यदर्शि व्यवस्थया शत्रुजने नते च ॥ ६६ ॥
 भूपालाधीश राजन् तव रिपुनिचयो भीतभीतोऽपयातो
 देशात्स्वीयादिगतात्तदनु झटिति ते कीर्तिदूती प्रणुन्ना ॥
 धर्तुं याता तमेनं चपलतरमतेस्तस्य तृत्तापकीर्ति-
 योद्धुं याता प्रयागेऽसितसिततटिनीव्याजतो युध्यतस्ते ॥ ६७ ॥
 क्षमां त्वदीयां धरणी गृहीत्वा जनापराधान् सहते नितान्तम् ॥
 उदारतां कल्पतरुस्त्वदीयामभ्यस्य नूनं वितरत्यनंतम् ॥ ६८ ॥
 इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमविरचिते एकादशश्चमत्कारः ॥ ११ ॥
 ॥ पूर्वार्धं समाप्तमेतत् ॥

अथ अस्मिन् काले वर्तमानं प्रतापसिंहं वर्णयति यावत्समाप्ति । तदेति । रिपव
 एव दंतिनो गजाः तेषां सिंहः ॥ ६४ ॥ यदीयमिति । प्रतापः प्रतापशब्दः आदि-
 र्यस्येति प्रतापादिसिंहः प्रतापसिंह इत्यर्थः । तदाख्यः राजा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते
 ॥ ६५ ॥ भानाविति । भानौ सूर्ये प्रकृष्टस्तापः प्रतापः तत्र भानौ मृदोर्भावः अदिम्ना
 मृदुत्वं । पृथ्व्यादीनां इमानिज्वत्कल्प्यर्शति इमानिचू । चंद्रे मृदुतं वर्तते इतिशेषः ।
 तत्र चंद्रे तापः न । प्रतापसिंहे राज्ञि शत्रुजने नते शरणागते च विषये व्यवस्थायां
 द्वयमपि अदर्शि दृष्टं ॥ ६६ ॥ अथ प्रतापसिंहं प्रतिसभायां यदुक्तं तदेव श्लोकद्वयेनाह
 हे भूपालेति । भूपालानां अधीश सार्वभौमराजन् तव रिपूणां निचयः भीतभीतः सन्
 व्याख्यातमेतत्पूर्वं स्वीयादेशात् दिगंतं दूरदेशं अपयातः गतः । तदनु तदनंतरं
 ते तव कीर्तिः दूतीव कीर्तिदूती प्रणुन्ना प्रेरिता सती तं रिपुनिचयं धर्तुं याता गता
 चपलतरा मतिर्यस्य तस्य रिपुनिचयस्य दृष्ट्वा गर्विता अपकीर्तिः योद्धुं याता प्रवृत्ता
 ते अकीर्तिकीर्त्यौ प्रयागे असिताच सिताच असितसिते असितासिते च ते तटिन्यौ च
 असिततसिततटिन्यौ असिततसिततटिन्योः यमुनाभागीरथ्योः व्याजात् इति व्याजतः-
 मिषात् युध्यतः युद्धं कुरुतः ॥ ६७ ॥ क्षमामिति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ ६८ ॥

इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां काव्यप्रकाशिकाख्यायां स्वयंकृतायामेकादशश्च-
 मत्कारः । पूर्वार्धसमाप्तिमगात् । भगवान् गोपालकृष्णः प्रीयतामेतेन व्याख्यानेन ॥

१३. ' स शाहुनृपो राजते राजवर्षः ' पा० भे० । २०. ' अस्मिन्नूपे तद्वयं ' ' शाहौनृपे '
 इति च पा० भे० । २१. ' अयमोक्षणम् ' पा० भे० ।

सुश्लोकलाघवम्

अथार्चनं ॥ गौऽसस्थितोऽमृतरसस्तुष्ट्यै पुष्ट्यै च नो गवाम् ॥

सभाजनगतो नित्यं सेवितस्तुष्टिपुष्टिकृत् ॥ १८० ॥

नैरंत्येण यस्मिन्नतिसुलभतया जायते स्वस्य लाभः

श्रीरामाराधनं तत्सुरवरमहितं हंत संत्यज्य लोकैः ॥

सेव्यंते ते नरा अप्रतिकठिनतराराधना अप्यधन्या

हा हा हा कोऽयमेषां कलितिमिरकृतो नष्टचाक्षुष्कभावः ॥ १८१ ॥

नारायणे नेच्छति यो निरंतरं नरः सहावस्थितिमेष यत्नतः ॥

पुरा श्रयेद्दक्षविनिर्मितां सतां मूर्तिमतांतां वरधर्मसंस्कृताम् ॥ १८२ ॥

स्वगंधसुंदरीगीतं नैव श्रीफलमिष्यते ॥

तदेव श्रीफलं येन पूज्यते गिरिजापतिः ॥ १८३ ॥

हो किमेवं खल्विति स्वस्यः सन् पुनर्वर्धते नलध्यात्मनत्वात् पुनःपुनराकल्प्यमे
तदेवेति नलधिः समुद्रः नदधीश्च ॥ १७९ ॥

क्रमप्राप्तमर्चनमाह । गो इति । यथा गवामंगेषु स्थितोऽमृतरसस्तासां तुष्ट्ये
पुष्ट्ये च न भवति तं ताभ्यो दुग्ध्वा भाजनगतं कृत्वा ताभ्यः पायितश्चेत्तुष्टिपुष्टिदो
भवति तथाऽमृतरसो ब्रह्मरसो गौऽतः मनआदिभिर्द्रव्येषु अभिव्यक्तमानोऽस्त्येष
परमसौ तत्तुष्ट्ये पुष्ट्ये न भवति तर्हि सभाज्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति सभाजनं पूजा-
धिकरणं प्रतिमादि तत्रावाह्य सेवितश्चेत्तुष्टिपुष्टिद इति ॥ १८० ॥

भगवत्पूजां विहाय द्रव्यार्थं प्रयतमानान् निन्दति नैरंत्येणेति । अखंडतया
स्वलाभः आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च कथं नैरंत्येणात्र द्रव्यलाभ इति चेत् श्रीः
राः मा राः धनमिति एवं च धनमयमपि श्रीरामाराधनं विहाय धनार्थं येन राः
सेव्यंते ते तु न राः द्रव्यं न भवति । अधन्याश्च सत्सु तेषां धन्यता नास्ति
धन्या धनेहेतवश्च न भवति । आराधनमपि तेषामतिदुष्करं ॥ १८१ ॥

नारायण इति । दक्षेण चतुरेण शिल्पिना निर्मितां सतां विदुषां मतां यथो-
क्तलक्षणसंपन्नत्वात् वरेण धर्मेण प्रतिष्ठाविधिना संस्कृतां मूर्तिं प्रतिमां श्रयेत् अर्चनं
कुर्यादिति यावत् यथा दक्षेण प्रजापतिना उत्पदितां मूर्तिं नाम कन्यां वरः
पतिर्यो धर्मः एतन्नामा ऋषिस्तेन संस्कृतां विधिवत् पाणिगृहीतामाश्रित्य नरस्य
नारायणेन सहावस्थानं तथा धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तौ नरनारायणौ यमलौ जाता-
विति भागवतादौ ॥ १८२ ॥

किं च सत्यपि द्रव्ये तस्य फलं भगवत्पूजनमेवेत्याह स्वगंधेति श्रीफलं लक्ष्मी-
फलं बिल्वं च ॥ १८३ ॥

कुंदात्सौगंधिकाद्वा न बहति तुलसी गंधमेषा तथापि
प्रेम्णा दृष्टा मुकुंदं प्रति कति यद्दहो पत्रमात्रेण यस्याः ॥
सोऽमुष्मै स्वात्मभावं प्रदिशति यमिनां दुर्लभं यत्सदोद्य-
त्तृष्णं कृष्णप्रियार्थं त्यजति न सुरसाऽद्यापि वृंदावनं या ॥ १८४ ॥

तुलसी रामचंद्रस्य प्रेयसीति किमुबुधे ॥

यदस्याः पश्य दासोऽपि प्राणप्रियतमोऽभवत् ॥ १८५ ॥

यस्त्वमार्गमपोद्वास्ते स भातु धृतशेखरः ॥

पश्यापामार्गपत्रं हि हरिर्मूर्ध्नाऽभिनंदति ॥ १८६ ॥

रामाग्रतो विरचयन् सह गीतनृत्यं

नित्यं नयेदुपनतं पुरुषः प्रदोषम् ॥

संशिक्षयन्निति जनान् भगवान् महेशः

राक्षादिभिः किमिव नृत्यति भृत्यवर्गैः ॥ १८७ ॥

प्रसंगात्पूजासाधनेषु प्राधान्यतया तुलसीं वर्णयति द्वाभ्यां कुंदादिति । तुलसीः
कुंदादिभ्योऽधिकगंधा यद्यपि न भवति तथापि मुकुंदस्य कियन्नाम प्रेयसी यस्याः
पत्रमात्रेण दलमात्रेण लेखमात्रेण च स्वात्मभावं कृष्णः समर्पकाय प्रयच्छति एतावत्
प्रेम्णं कुत इति चेत् पुरा किल कृष्णस्य वृंदावने गोपीभिर्विहारः परमः श्रेष्ठोऽभूत्
युगाति तु भगवान् गोप्यश्च गताः यदि पुनर्भवन्तं प्रति वृंदावनविहारेच्छा स्यात्
तदा तत्र तं रमयितुं कापि नास्तीति कृत्वा यत्र यत्र वृंदावननाममात्रं तत्र सुरसा
सती अद्यापि वसतीत्यं भगवदुपरि तस्या महानुपकारभारस्तेन यस्याः पत्रमात्रेणापि
पत्रार्थकमुद्धरति सुरसा सङ्गाररसा तुलसी च वृंदावनं प्रसिद्धं दृष्टकादिना निर्मितं
तुलसीनिवासस्थानं च ॥ १८४ ॥

किं च तुलसीति । अस्या दासस्तुलसीदासः तन्नामा कश्चिद्वाराणसीस्यो महाभग-
द्वक्तश्च भगवान् रामभद्रः साक्षाद्येन सह शारिकापीडनं कुर्वन्नभूदिति आविद्वद्बालं
प्रसिद्धिः ॥ १८५ ॥

प्रसंगान्नृहरिप्रियमपामार्गं वर्णयति यस्त्वाति यः अमार्गमपोद्वास्ते तेषां शेखरं
धृत्वा वर्तितव्यं निःशंकतयेति यावत् सोऽत्यंतं साधोयानिति पश्य यस्य पत्रं दलं
विलिखितं च हरिर्मूर्ध्नाभिनंदति अपोहितः अमार्गो येन सोऽपामार्गः ॥ १८६ ॥

किं च भगवदग्रे नृत्यगीतादिकमपि कार्यमित्याह रामाग्रत इति । रामाग्रतः श्रीरघु-
पतेरग्रतः भक्तैः सह संभूय नृत्यं गीतं च कृत्वा नित्यमुपनतमुपनतं प्रदोषं
प्रकृष्टदोषं नयेत् दूरीकुर्यादिति शिक्षयन् भगवान् भवो रामाग्रतो गौर्यग्रतो
नृत्यं कुर्वन्नित्यनुपनतमागतं प्रदोषं कालविशेषं नयति क्रमयति रामा स्त्री
रामचंद्रश्च ॥ १८७ ॥

दानोदकारः सततं दधद्गरिमहादरम् ॥

करः कटकशोभाढ्यः स वै नागस्थितो मतः ॥ १८८ ॥

भगवति परमेश्वरे निवेशो भवतु ममेति यदीहसे तदाशु ॥

रचय मनस एव सुष्ठुभावं सुमनस ईशतनौ हि निर्बिरांति ॥ १८९ ॥

धन्यानहं तु कथयामि कुजन्मिपादान्

क्षेत्रं गतान् घनरसाद्भुतिमादधानान् ॥

पाश्चात्कया ससुमनस्कतया सशोभा

ये स्वात्मनः सफलयांति हरीभवंतः ॥ १९० ॥

सत्तारकं नादि नांतं यस्यांतर्बर्तते स्थितिः ॥

अतो नयन ते सख्यं भवेन्मुख्यं मुरारिणा ॥ १९१ ॥

पृथुरुच्चपदे सहसा कथमारोक्ष्याम्यहं विनापचितिम् ॥

इति मधुवनसेवनतो व्यधादुदारः सदात्मनोऽपचितिम् ॥ १९२ ॥

हरेः पूजनेनैव कस्य निरपराधत्वमित्याह दानेति । दानार्थमुदकेनार्द्रः हरी महा-
तमादरं दधानः कटकस्य करभूषणस्य शोभयाढ्यः स न आगः अपराधं स्थितः
दानोदकेन मदधारया हरेः सिंहांमहांतं दरं भयं कटावैव कटकी करटौ तच्छो-
भयाढ्यः करः शृङ्गादंडो नागस्थितः गजस्थितः हरिपूजनमंतरेण ' श्रावी करौ नो
कुरुतः सपर्या हरैर्लसत्कांचनकंकणैवेति ' शुकेन गार्हितत्वात् ॥ १८८ ॥

पुष्पं वर्णयति भगवतीति । सुमनसः पुष्पाणि साधवश्च ॥ १८९ ॥

भगवद्यात्रोत्सर्वाङ्गनिरीक्षणादेरप्याराधनेहेतुत्वात्तदुपयुक्तावयवानुद्दिष्याह । भग-
वद्यात्रार्थं यौ पादौ पुण्यक्षेत्राणि न गच्छतस्तौ निदंन्नाह धन्यानेति । कुजन्मिपादाः
वृक्षमूलानि क्षेत्रं काश्यादि केदारं च घनरसाद्भवं तीर्थस्नानं जल्यद्भ्रभावं च सुष्ठु मनः
सुमनस्तेन सहितः ससुमनस्कस्तद्भावस्तत्ता तथा सुमनोभिः पुष्पैः सहिताश्च सफलयांति
कृतार्थीकुर्वन्ति फलसहितान् कुर्वन्ति च हरिभूता हरिरूपाश्च ॥ १९० ॥

सत्तारकमिति । हे नयन त्वं सती तारका यस्य तत् हरिरपि सत्तारकः त्वं नादि
नकारः आदिर्यस्य तत् आदिरहितश्च त्वं नांतं नकारांतं सौऽतरहितश्च यस्य
यकारस्यांतर्मध्ये स्थितिरस्ति त्वयि यस्य हरेरंतर्गमिन्नेन स्थितिः समानशीलत्वेन
सख्यं भवति त्वमेकदा भगवद्विग्रहं पश्य ततस्तव तेन विना न क्रम्येतेति
तात्पर्यं ॥ १९१ ॥

यत् पृथुराजा प्राधान्येन पूजां कृतवांस्तद्युक्तमेवेत्याह पृथुरिति । यश्च पृथुः पीवर-
तनुस्तेनोच्चैः पटुभिरपि दुरारोहे पदे सहसा गंतुं कथं शक्यते विना देहस्य कार्यं
तदर्थं स पृथुरिति कृत्वा उदारः सन् सतां आत्मा कः हरिस्त्वस्यापचितिं
पूजां यधात् उदार इत्यनेन शरीरकृशीकरणे उत्साहोऽभिधीयते स भगवन्मन्दिर-

अथ वंदनं ॥ सर्वांगेषु वरांगता तव कृता नैतावता सार्थता
 गुह्यं देशमपोह शब्दनिपुणाः स्त्रीणां वरांगं जगुः ॥
 तस्माच्छ्रीरघुनंदनस्य चरणं ब्रह्मादिव्यं मुहु-
 र्नेत्वा याहि वरांगता मम सखे मूर्धन्सतां संभताम् ॥ १९३ ॥
 भूषणोत्तमकिरीटकलाभादुद्धतत्वमिह मा बह मूर्धन् ॥
 यन्मुकुंदपदपंकजयुग्मं सर्वदेव नमति स्म किरीटी ॥ १९४ ॥
 अकूरोऽहमपि प्रसंगवशतो भाता मम क्रूरता
 श्रीमद्भोक्तुलवासिनां भगवतः प्राणप्रियप्राणिनाम् ॥
 हेतोस्तस्य हरिर्ममोपरि पुनारुष्टस्तु न स्यादिति ॥
 प्राप्ताशंकतया क्षमापनकृते श्रीशं वंदे मुहुः ॥ १९५ ॥

अथ दास्यं ॥

ज्ञानेन मुक्तिः किल तत्तु सत्त्वतस्तत्सिद्धये श्राम्यासि रे वृथा कुतः ॥
 त्वं नित्यदासत्त्वमुपाश्रय प्रभोस्तस्मिंस्तु सत्त्वं किं न नास्ति नित्यदा
 ॥ १९६ ॥

ज्ञानादेव तु मुक्तिरेवमवदन् वेदातिनस्तत्पुनः

श्रद्धावाँल्लभते न चान्य इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥

संमार्जनसेवनोपलेपनजलाहरणपुष्पगंधादिसंपादनं स्वयमेव राजा सन् चक्रे
 अथ च काश्यपापादितवान् मधुवनं वृंदावनं तत्र स आसीदिति कूर्मपुराणे
 प्रसिद्धं अन्यच्च मधु क्षेत्रं वनमुदकं च तस्य सेवनात् सतोवर्तमानस्यापक्षितिरपचयो
 भवति तथा च वैद्याः 'शिशिराबु पिबेन्मधुप्रयुक्तं गणनाथोऽपि भेषात्किलास्थि-
 शेष इति ' ॥ १९२ ॥

अथ वंदनं वर्णयति सर्वांगेष्विति । ' वरांगं मूर्धगुह्ययोरित्यमरः ' ॥ १९३ ॥

भूषणाति । सर्वेष्ववयवेषु ममैव किरीटीमिति गर्व मा बह किं तु हरिचरणं प्रति
 नम यन्नित्यदा कीरीटयपि अर्जुनोऽपि नमति स्म ॥ १९४ ॥

अकूरो हि प्रधानतया वंदनभक्तिमेव चकार तद्युक्तमित्याह अकूरोहमिति ।
 भाता भासते स्म अपराधक्षमापनं हि यथा दृढपादपीडनेन भवति तथा
 भान्योपायेन ॥ १९५ ॥

अथ दास्यं ज्ञानेनेति । नित्यं यदासत्त्वं तन्नित्यदासत्त्वं तन्मध्ये नित्यदा सर्वदा
 सत्त्वं नास्तीति न तस्माद्भगवत्पश्येनैव सुगमा मुक्तिरिति ॥ १९६ ॥

ज्ञानादेवेति । ' ज्ञानादेव तु कैवल्यं ' ' श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानमिति ' प्रमाणद्वयमुक्तं
 सत्त्वे श्रद्धा इत्यत्र प्रप्राणमिति प्रसिद्धमित्याह ललनाइति सत्त्वे गर्भे सत्त्वे श्रद्धा

सा सत्वोदय एव तच्च ललना अप्यादुरेतत्कृते
 नैवान्यत्कुरु हे सखे भव सदासत्वोदयः श्रीपतौ ॥ १९७ ॥
 सोऽहंसोऽहमिति स्थितिं स्पृहयसे चेत्तर्हि सर्वात्मना
 भ्रातः श्रीखगगामिनो भगवतो दासोऽहमित्थं स्मर ॥
 अभ्यासाद्भ्रशमादृताद्विगतदाकारोभवार्थादथ
 स्यात्ते किं न मनोरथः सुफलितोऽतोऽन्यद्वृथा मा कृथाः ॥ १९८ ॥
 स्वानंदभाक् श्रीरघुनंदनस्य दास्यान्नरः स्याद्विषयाकुलोऽपि ॥
 यदंजनानंदपदं हनूमान्निरंजनानंदपदं बभूव ॥ १९९ ॥
 कुतः श्रियं त्वं यतसे निष्कामं श्रीरामदासो भव मामव त्वम्
 श्रीरामदासस्य पराङ्मुखस्य सदानपायिन्पतिष्ठते श्रीः ॥ २०० ॥
 निष्कारणं सेवनमीहमानो जनस्तनोत्स्यस्य मनोविनोदम् ॥
 तथा धनोपाधि न हीति युक्तं वित्तापहार्यम्यय एष हीशः ॥ २०१ ॥
 श्रीरामं न विना गती रविकुले तत्पक्षपातो ध्रुवं
 दृष्टो बालिसुकंठयोः स कलहे संजातमात्रस्त्वहम् ॥
 तस्यार्कस्य वहेलनं विहितवास्तं स्वापराधं प्रमु-
 दास्येनैव सहेत नान्यत इति श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०२ ॥
 दोहदं ' दोहदं दोहलंश्रद्धेति ' यादवः सदासत्वोदयः दासत्वस्य दास्यस्योदयस्तेन
 सहितः सदासत्वोदयस्तत्र सदा सर्वदा सत्वोदयोऽस्त्येवेति ॥ १९७ ॥
 सोहमिति । खगगामिनो गरुडगामिनो दासोऽहमिति स्मरणाभ्यासे दृढे साति विना
 गच्छतीति विगो गरुडगामी तेन सह तदाकारो भव समुद्रे गंगाबुधद्विगते।
 दाकारो यस्मादिति च एवंच दासोऽहमिति स्मरणादाकारो गतश्चेत्सोऽहमित्येवावतिष्ठते
 इति यत्तवाभीष्टं तदर्थोक्तिरव्यतीति ॥ १९८ ॥
 स्वानंदेति । अंजनाया एतन्नाभ्यामातुरानंदस्थानं अंजनेन विषयसंबंधेनानं-
 दस्तत्पदं च ॥ १९९ ॥
 धनावर्थोऽपि श्रीरामदास्येनातिसुलभ इत्याह । कुत इति । त्वं श्रियै यतसे
 श्रीस्तु त्वां प्रति पराङ्मुखी रामदासस्तु श्रियं प्रतिपराङ्मुखो भवति । श्रीस्वनपा-
 यिनी तं प्रति सम्मुखी उपतिष्ठते । यथा श्रीरामदास इति पराङ्मुखं चेत्
 सदामरा श्रीरित्यक्षराण्युपतिष्ठते । सदा अमरा अनपायिनी श्रीरित्यर्थः ' सविंदुका
 बिंदुकयोः सविसर्गाविसर्गयोरित्येक्यात् ' पक्षे सविसर्गत्वमेष्टव्यं ॥ २०० ॥
 अहेतुकं दारपमेव भगवतेऽतीव रोचत इत्याह । निष्कारणमिति । वित्तापं सतां
 तापं हरति वित्तं चापहरति । अव्ययो नाशरहितः कृष्णश्च ॥ २०१ ॥
 हनुमान् प्राधान्येन दास्यमेव चकारतद्युक्तमित्याह श्रीराममिति । सुकंठः सुग्रीवः

अस्त्येषा परिपाटिका सुमनसां यः स्यात्पितुः पोषक-
 स्तत्पुत्रोऽपि करोतु निष्कपटतस्तस्यैव दास्यं विभोः ॥
 वायोनंदन एष आशुगभृतं पश्यन् जगन्मंडले
 त्वेकं श्रीरघुनायकं सुचरितस्तत्तस्य दासोऽभवत् ॥ २०३ ॥
 दासश्चेत्परमेश्वरस्य भविता तर्ह्येव धीमानसौ
 दासो यो हि स एव धीवर इति स्पष्टं जगुः शाब्दिकाः ॥
 पश्याम्यप्यमृतस्थितिं पुनरसावेवेह धत्तेतरा-
 मेवं स्वात्मानि चिंतयन् पवनजः श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०४ ॥
 न स्वस्मिन्विपरीतभावं उदयेद्योऽनर्थकारी कदा-
 प्येवं श्रीरघुनंदनं परमया भक्त्या भजेयं सदा ॥
 इत्येवं मुकुती कृती दृढमतिः सर्वात्मना यः सदा
 दासः सन् रघुनंदनस्य हनुमान् वन्योऽपि धन्योऽभवत् ॥ २०५ ॥
 अथ सख्यं ॥ क्षमा दया सत्यमुदारभावो संगो विरगः समता प्रबोधः ॥
 एते गुणा यस्य हरेः सखाऽसौ शीले समाने हि वर्दन्ति सख्यम् ॥
 ॥ २०६ ॥

मैत्री चेद्विहिता समं भगवता स्वात्मप्रियावाप्तये
 स्यादेवेत्यनुभूतमस्ति सकलं पूर्वेऽवतारे विभोः ॥

वहेलनं अवहेलनमनादरं ॥ २०२ ॥

अस्त्येषेति । आशुगो बाणः वायुश्च तं विभर्ति धारयति पोषयति च ॥ २०३ ॥
 दासश्चेदिति । अमृतस्थितिं मोक्षस्थितिं जलाशये स्थितिं च धीवरा हि सर्वदा
 जलाशय एव तिष्ठन्ति ॥ २०४ ॥

न स्वस्मिन्निति । विपरीतभावो यत्र भक्तौ कदाऽपि नोत्पद्येत तथाऽहं भजेयं
 यो हि सदादासोऽहमिति ब्रवीति स कदापि स्वामिभावं नापद्यते कदाचिदुत्पन्नोऽपि
 सोऽनर्थकारी न भवति । अनर्थकारी स्वार्थहानिकरः उभयत्र समानं दासरूपोऽर्थः
 शब्दाभिधेयं च तादृशभक्तिस्तु दास्यमेव न यजनादि तथा हि सदादासो
 यस्तस्मिन् विपरीतभावे कदाचित् के उत्पन्नेऽपि अनर्थकन्नभवति सदादास एतत्पदं
 वैपरीत्येन पठितमपि सदादासरूपमेवार्थं वक्ति कनकवत् यजनरूपायां तु भक्तौ
 वैपरीत्यं चेन्नजयत्यर्थोत्तरमनर्थपादकं भवति । वयं तु वन्याः ज्ञानं शून्याः अतः
 सर्वतो मुख्यस्वार्थायामेव भक्तौ अभियोक्तव्यमिति दासएवाभवादीति तात्पर्यं ॥ २०५ ॥

अथ सख्यमाह क्षमेति । क्षमादयो हि गुणा भगवति विलसन्ति अतः क्षति-
 पयतादृशगुणवतामंतरेण सख्यं कथं स्यात् ॥ २०६ ॥

अर्जुनो मुख्यत्वेन सख्यं कृतवांस्तद्युक्तमित्याह मैत्रीति । पूर्वेऽवतारे रामावतारे

शक्रांशः स इति स्म बुद्धिनिपुणो मध्यः पृथायाः सुतः
 सख्यं मुख्यतयाऽकरोदिव हरेः सर्वासु तद्गच्छिषु ॥ २०७ ॥
 अथात्मनिवेदनं ॥ श्रियस्ताः शतं या विरागादिनिष्ठा
 अधिष्ठाय भाव्यं मयेतीहसे चेत् ॥
 अहं श्रीश तेऽस्मीति नारायणाग्रे
 सदा ब्रूहि कामं स्वमापूरयस्व ॥ २०८ ॥
 धृता याऽल्पात्मत्वादहह विपुलाशा भगवता
 गताशंकं योऽहं सपदि सफलां तां व्यरचयम् ॥
 महाभूतस्यास्य त्रिभुवनगुरोः किं बलिस्यं
 निहन्त्यां तन्वाशामिति स सहसाऽत्मानमददात् ॥ २०९ ॥
 नाचर स्वाहितजातघातकं पातकं तु निरये निपातकम् ॥
 शंभवे स्पृहय मानसानिशं शं भवेऽपि भवतो भवेद्भृशम् ॥ २१० ॥
 आशाविग्रहितो यस्तु नाशस्तस्य न विद्यते ॥
 यतो न संति यस्याशा अनाराः सोऽभिधीयते ॥ २११ ॥
 आशाविरहितो यस्तु स मुक्त इति तर्कये ॥
 आशा अपगता यस्य सोऽपाराः सद्गिरिधते ॥ २१२ ॥

तावच्छक्रो बालिरूपांशेनासीत् कृष्णावतारे पार्यरूपांशेन तत्रार्जुनो विचारितवान्
 आत्मप्रियावातिरपेक्ष्यते चेद्भगवता मैत्री कार्या यथा सुग्रीवेण मैत्री कृताऽभूत्तेन
 तस्य आत्मप्रियावातिरभूत् स्वस्त्रीलाभोऽभूत् । तदपहारकबालिघातेन इदं सर्वं
 मयापूर्वेऽवतारे अनुभूतमतः सैव कर्तव्येति निश्चित्य तामेव कृतवान् ॥ २०७ ॥

आत्मनिवेदनमाह । श्रिय इति । वैराग्यज्ञानादिनिष्ठाः याः सर्वाः शोभास्ताः
 अधिष्ठाय मया भाव्यमितिच्छाचेद्भगवते आत्मनिवेदनं कुरु तत्प्रकारमाह ।
 अहमित्यादि एवमात्मनिवेदने कृते तत्र तव कामः सिद्ध एव अहं श्रीश तेऽस्मि
 इति वचने श्रीणां शतं तत्र अहमस्मीत्यर्थांतरमुपलभ्यत एवेति ॥ २०८ ॥

यद्वलिनाऽऽत्मार्पणं कृतं भगवते तद्युक्तमित्याह । धृतेवेति । भगवता अल्पात्म
 कृत्मानत्वाद्विपुलाशा महती आशा पृथ्व्या आशा च धृता । यो हि अल्पो भव-
 ते स बहुशां करोतीति युक्तं तामहं सफलितवान् । अधुना महाभूतेन तेन
 तदनुरूपा तन्वाशा अल्पाशा देहस्य मम आशा च कृता तामहं किं विहन्त्यामिति
 आत्मार्पणं कृतवान् ॥ २०९ ॥

सर्वथा हेयान्याह । नेति । भवेऽपि शं सुखं भवेत् ॥ २१० ॥

आशेति । न संति आशा यस्य सोऽनाशः नास्ति नाशो यस्य सोऽपि च
 स एवेति ॥ २११ ॥

हा हंत संहारभुरोजमंडलं स्त्रियाः क्रमं लोचनयोश्च रौरवम् ॥
पश्यन्व्रतास्यां रमतेतरां जनो मनोभवो हंत दुरंतविक्रमः ॥ २१९ ॥

एकांतकगता स्वविभ्रमभरं संदर्शयती मुहुः

सीत्कारं नखलेखने त्रिदधती व्यक्तानुरक्ता सती ॥

आनंदं जनयेन् क्षणं मधुरतावेशेन पमिव रे

रामेयं पुनरंततः किमपि यत्कुर्वीत तच्चित्तय ॥ २२० ॥

नूनमुन्नतपयोधरो भवेत्कारणं घनरसस्य भूयसः ॥

तेन पूर्णतमताजलाशये तत्र विहृततया निमज्जनम् ॥ २२१ ॥

यासां दाहिः साध्वीभावं दर्शयत्योऽपि अंतः केनापि पुरुषविशेषेण संगता इति भावः । तादृशः कांता नरकाएव शब्दतोऽपि या मुखे आदौ नकारेण रम्याः रेफः रवर्णः अंतरे मध्ये यासां याः कांताः ककारांताः एवं च नरक इति सिध्यति ॥ २१८ ॥

हाहंतेति । संहारं सम्यग्हारयुक्तं संहारनामा नरकविशेषः । रुरोः कृष्णसारस्यायं रौरवः एतन्नामा नरकविशेषश्च 'महारौरवरौरवाः' 'संहारः कालसूत्रंचेत्यमरः' । चकारात्कालसूत्रं कंठं ॥ २१९ ॥

कांतासंगजन्यं सुखं क्षणिकं सदेते अतीव क्लेशदमित्याह । एकांत इति । इयं रामा एकांते अंकगता समीपगता उत्संगगता वा स्वस्य विभ्रमः विलासः सस्मितनयनचमत्कारादिः तमादौ दर्शयति । ततोऽकुरितकामेन कांतेन स्तनपीडनचुंबनादिबाह्यसुरते आरब्धे सीत्कारं तनोति ततो बाह्यरतेनानुरागं गता सती मधुबत् स्वादु मादकं च यद्रतं तत्र यआवेशस्तेन कांतं रमयती सती क्षणमानंदं जनयति न तु चिरं परमंते परमसंतापकारिणी भवेदिति चित्तय । कथं यथा पामा साऽप्यंकगता प्रायेणास्ते तत्कंडूयनं लज्जावशाज्जनसमक्षं न भवति स्वयमेकांते यदा एकरवावतिष्ठते तदा सा स्वविभ्रमं कंड्वतिशयं दर्शयति ततो नखैर्लेखने खर्जने आरब्धे सीत्कारो भवति ततः व्यक्तं रक्तं यस्यां सा किंचिद्रक्तोद्गमे जाते मधुरता पुनः पुनः खर्जनविषयिका रुचिस्तया यआवेशः उत्साहस्तेन क्षणं सुखं स्यात्परमनंतरं भगभगायितः संतापो भवति तथा ॥ २२० ॥

स्त्रीणां प्रसंगेन निमज्जंतीति युक्तमित्याह । उन्नतं स्तनमंडलं सांद्रशृंगाररसस्य कारणं भवति ततो जडानां मूढानां आशये तेन पूर्णतमता तत्र विहृतता व्यञ्जिता तथा निमग्नो भवति यथा उन्नतमेघोदयो बहुजलस्य कारणं तेन जलाशयानां पूर्णता तत्र विगतं द्रुतं ध्रुवनं जलतरणपाटवं यस्मात् तत्तया निमज्जनं युक्तमेव द्रुङ् गतावित्यस्य धातोः उडुपं तु ध्रुवः कोल इत्यादौ जलतरणरूपार्थः दर्शनाद् भावे कः । विहृतो व्यसनविह्वल इति हेमचंद्रः ॥ २२१ ॥

यो रामभजने सक्तः स रामां दूरतस्त्यजेत् ॥
 रामाभक्तिर्यतो वक्ति भक्त्यभावं रघूत्तमे ॥ २२२ ॥
 उद्वाहः प्रथमार्तवोत्सवाविधिर्गर्भाहितः पुंसवः
 सीमंतोन्नयनं प्रसूतिरसकृज्जातक्रियाश्चाखिलाः ॥
 आकल्पा मणिमौक्तिकादिखचिता वासांसि सूक्ष्मोत्तमा-
 न्येवं वै पुरुषार्थहानिकरणे सृष्टाः स्त्रियो वेधसा ॥ २२३ ॥
 लोके प्रथमताभाजः कांता रसहितांतराः ॥
 तारका इति ता मन्ये दुस्तरे भवसागरे ॥ २२४ ॥
 परमैव या स्वभावादपकारं प्रापिता यदपि ॥
 सा किं स्वावस्थित्या दैन्यापादनकरी भवेत्पुंसः ॥ २२५ ॥
 पुत्रदारदिसंबंधोऽमृतश्चुदिव भासते ॥
 तत्प्रसंगः पुनः पुंसां सेटुंडुव तापदः ॥ २२६ ॥
 मोदिष्यसे मनश्चेत्स्यात्सदामोदरसद्रवम् ॥
 रोदिष्यासि त्वं हृदयदारकार्तस्वरो ध्रुवम् ॥ २२७ ॥

यइति । रामाभक्तिरित्युक्ते रामे अभक्तिः प्रतीयते ॥ २२२ ॥

उद्वाह इति । आकल्पा भूषाः पुरुषार्यो जन्ममरणातीतभवनं पुरुषद्रव्यं च ॥ २२३ ॥

लोकइति । प्रथमता श्रेष्ठ्यं या लोकेन साध्वीयमित्युच्यते रसो हितं च भर्तुं विषयके अंतरे यासां तादृश्यः मदालसाचूडालाप्रभृतयः संसारसागरे तारका भवन्ति याभिः स्वकांता ब्रह्मभावमापिताः तारकस्योत्सर्गतः तथा पुं धर्मतया पुंस्त्वनिर्देशः शब्दतोऽपि याः प्रथममादौ तां ताकारं भजन्ति रेण रेफेण सहितमंतरं यासां याः कांताश्च ककारांताः एवं चादौ ता मध्ये रः अंते कः इति तारकपदं निष्पद्यते ॥ २२४ ॥

परमैवेति । या स्वभावतः परमा सा अपकारं प्रापिताऽपि भर्तुर्दैन्यापादनकृन्न भवति उत्तमत्वात् परमा हि अपकारं पकाराभावं प्रापिताऽपि रमैव भवति या रमा सा किं दैन्यापादनकरी ॥ २२५ ॥

पुत्रेति । अमृतं सुधां श्येतति तत् तत्रातीव आसक्तिश्चेत्तापाय यथा सेटुंडो वृक्षविशेषः शेरइति भाषायां तत्संबंधः अमृतं क्षीरं स्रवाति तत्रात्यंतं प्रसंगश्चेत्तापाय ॥ २२६ ॥

मोदिष्यस इति । दामोदरस्य यः सद्रवः उत्तमशब्दः वेदेरूपः रामकृष्णादिना मरूपो वा तेन सहितं यन्मनस्तत्सदामोदरसद्रव्यं । हृदये दाराः कार्तस्वरं च यस्य सः हृदयदारकाः आर्तस्वरा यस्येति च ॥ २२७ ॥

स्यात्पुंसां तु यथा यथाऽधिकतरो योषित्कुमारादिषु-
 ह्येस्वस्तत्र तथा तथा नवनवा प्रादुर्भवेन्माधुरी
 तत्पश्चादनुरक्तता तु यदहो संतापयुग्जीवनम् ॥
 प्रेष्ठं तत्र निदर्शनार्थमवर्मा पामां समालोकये ॥ २२८ ॥
 पुरुषद्वयः संसाराकूपारप्रसृतकामिनीजाले ॥
 पतितोऽपि बलाग्निरियात् बालिशवेधः परं विनाशाय ॥ २२९ ॥
 वित्तं चित्तभ्रमकरं जिज्ञासो मा स्म संग्रहीः ॥
 वित्तस्य तस्य तु त्यागे नूनं विदुषलभ्यते ॥ २३० ॥
 कोऽयं हंत महामोहग्रहग्रस्तोऽखिलो जनः ॥
 अर्थस्यार्थे कदर्थः सन् परमार्थं त्यजत्यहो ॥ २३१ ॥
 मधुपोऽपि कुजन्मिसंगतोऽपि प्रविजह्याद्यदसौ सुवर्णगंधम् ॥
 अमुना किमु ना यदात्तगंधाः शतधाऽपि सुमनोगणाः स्मरेन् ॥ २३२ ॥
 अविवादि धनं यत्तु नैव स्यात्तद्विबाधनम्
 यन्निष्कारेण मिलितं तद्धनं निधनं भवेत् ॥ २३३ ॥

स्यात्पुंसांमिदि । योषिदादिषु यथा यथा अधिकमधिकमुल्लेखः परिचयस्तथा
 तथा तत्र माधुरी रुचिररूपयते ततोऽनंतरमनुरक्तता भवति सा च कीदृशी यत्र
 संतापयुक्तमपि जीवनं प्रेष्ठं भवति यदीयभरणेन संतापेऽपि माभूदितः परमतिनिर्बेदो
 न भवति यथा पामायामुल्लेखः उल्लेखनं च ततः माधुरी सुखास्वादः ततोऽनुरक्तता
 अनुगतरुधिरता तत्र संतापयुक्तमपि उष्णमपि जीवनं जलं प्रेष्ठं भवति ॥ २२८ ॥

पुरुष इति । अकूपारः समुद्रः बालं आनायः जालके पतितमत्स्यानां मध्ये
 कश्चिद्वलेन बहिर्निरेति । बालिशः अपत्यं बलिशस्यायं बालिशः । डलपेरैक्यं ।
 कदाचित्प्रियामपि स्त्रियं त्यक्त्वा कश्चित् गच्छेत् परं बालिशं त्यक्तुं न शक्नुयात्
 यथा मत्स्यो बालात् बलेन निरियात् परं बडिशेन विद्धो म्रियेतैवेति ॥ २२९ ॥

द्रव्यं हेयमित्याह । वित्तमिति । हे जिज्ञासो वित्तं मा संग्रहीः तत्संग्रहं मा कुरु
 यद्वित्तस्य तस्य त्यागे दाने वित् ज्ञानमुत्पद्यते ' धनं तु धर्मैकफलमिति ' भागवता-
 द्वितिशब्दसंबन्धिनस्तकारस्य त्यागे वित् इत्येवावातिष्ठत इति ॥ २३० ॥

कोयमिति स्पष्टं ॥ २३१ ॥

मधुप इति । मधुपः मद्यपः भृंगश्च । कुजन्मिनः नीचाः वृक्षाश्च । सुवर्णगंधं
 स्वर्णलेशं स्वर्णचंपकगंधं च । आत्तगंधाः पराभूताः गृहीतगंधाश्च । सुमनोगणाः
 साधवः पुण्याणि च ॥ २३२ ॥

धनमपि न्यायोपार्जितमुत्तममित्याह । अविवादीति । अस्ति विवादो यत्र तद्विवादि
 तद्धनं विबाधनं न भवति यत्तु निकारेण शाक्येन मिलितं तन्निधनं मरणहेतुः

रे नानारामाणां मुख्यमधुनि सौम्य पाद्मकोशेषु ॥
 लंपटतया द्विरेफो भ्रमरवदिह बत नरोऽपि सन् मा भूः ॥ २३४ ॥
 स्रष्टा सर्वस्वहान्यै स्वत इव जगतो निर्ममौ वस्तुनी द्वे
 शस्त्रीत्येकं तथान्यन्निधनमिति ततः शंकितः को नु चैते ॥
 स्त्रीकुर्वीतेति वर्णं प्रथममथ तयोः कोविदो गोपनार्थः
 विच्छिन्नापातरम्यैर्मधुरिमानिवहै रंजयामास भूयः ॥ २३५ ॥ युगमम् ॥
 तत्राशेषा विदग्धा अपि बत विविधापातमाधुर्यमुग्धाः
 स्निग्धाः संतो रमंते कलयति कुशलः कोऽपि नैतत्स्वभावम् ॥
 विच्छिन्नं वर्णयुग्मं तदिह शनिरभूदृष्टिमागं गतोऽसौ
 कीदृक्षोऽस्तीति पूर्णं विमृश मम सखेऽद्यापि बुध्यस्व तूर्णम् ॥ २३६ ॥
 सृष्ट्वा पक्षिमृगादिकानि विविधानीशः पुराण्यात्मनाऽ-
 तुष्टस्तैश्चित् ॥ २३७ ॥ पुरुषः सृष्टोऽभवत्तुष्ट्ये ॥

शब्दतश्च अविवा इत्यानुपूर्वीआदिर्यस्य तदविवाधनं । वयोरभेदादविबाधनं निकारेण
 यत्संगतं तद्धनं निधनं ॥ २३३ ॥

उक्तस्त्रीधनयोरासक्त्या त्वं नियो माभूरित्याह । रेति । अनेकस्त्रीमुखसंबंधि-
 मधुनि लक्ष्याः कोशेषु च लंपटो भूत्वा भ्रमरइव द्विरेफः द्वाभ्यां कारणाभ्यां रेफः
 कुत्सितो मा भूः नरः सन् नाना ये आरामास्तत्संबंधि मधुनि पुष्परसे पद्मानामिमे
 पाद्माः ते च ते कोशाः कोरकाणि तेषु लंपटः सन् भ्रमरो द्विरेफो भवतीति युक्तं
 यतो भ्रमतीति भ्रमरः अज्ञानी तिर्यक्त्वात् रेफद्वयविशिष्टश्च त्वं तु नरो ज्ञानवान्
 स्वर्णरहितश्च ॥ २३४ ॥

स्रष्टेति । विश्वकर्तेदं जगत् स्वत इव संसरणाय कल्पतामिति वस्तुद्वयं निर्मि-
 तवान् । एका शस्त्री अन्यत् निधनं शस्यते हिंस्यते ऽनया शस्त्री तरवारिः निह-
 न्यते अनेन निधनं एतयोरुभयोराकलनया स्वत एव नाशो भविष्यतीति अथ
 शंकितः एते दारुणे को नाम ज्ञातांगीकुर्यादिति ततः स तत्प्रज्ञानभंगाय आदि-
 श्वर्णं अपट्टतवान् ततः अवाशिष्टं स्त्रीधनमिति तत्रापि आपातमाधुर्यरूपेण रागेण
 रंजितवान् येन सर्वथा तत्स्वभावो माविरभूदिति तदिमे सर्वे चतुरा अपि तन्माधुर्येण
 मोहं गताः सक्ताः भवंति परं कोऽपि निपुण एतयोः वास्तवधातुकं पूर्वस्वभावं न
 वेत्ति स चावशिष्टरूपेण कदापि न ज्ञातुं शक्येत माधुर्यरंजितत्वात् अतः तज्जिज्ञासा
 चेत् तयोर्यौ वर्णौ अपहृत्य निहतौ तत्र रंजना नास्तीति तत्र एतयोर्वास्तवस्वभापज्ञा-
 नं स्यात् अतस्तदवलोकय स च शनिः स च दृष्टौ संगतः सर्वस्वहान्यै भवतीति
 सर्वजनीनं तद्वदेति अपीति ज्ञात्वा तत्र प्रसंगं माकार्षीरिति तात्पर्यं ॥ २३५ ॥ ३६ ॥

सृष्ट्वेति । परमेश्वरो हि नानाविधान् प्राणिनः सृष्ट्वाऽपि नातुष्यत् ततः उचितं